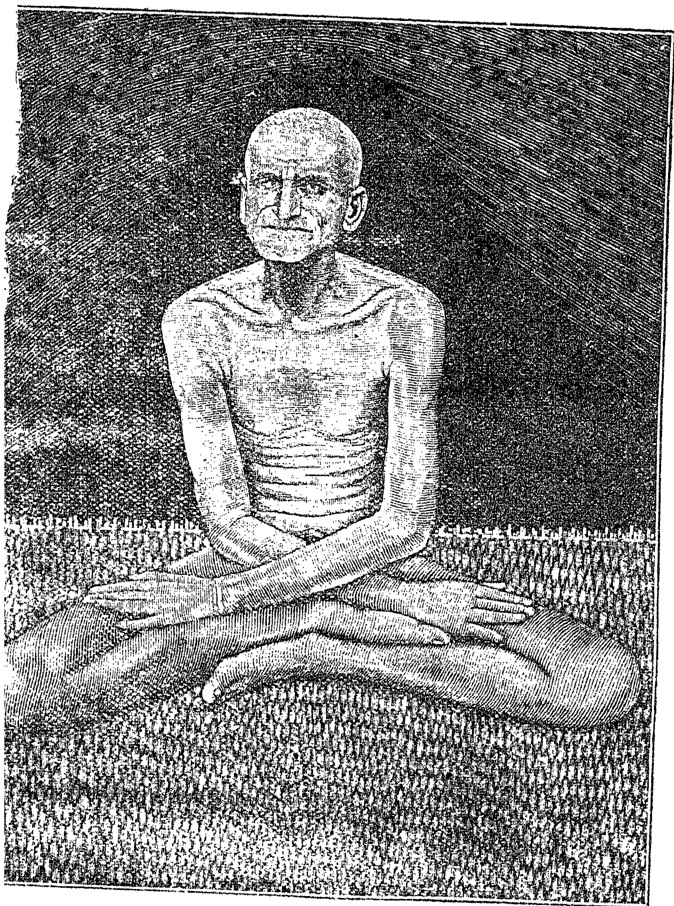


SWAMI BHASKARA NAND SARASWATI
THE FAMOUS ASCETIC OF BENARES.
श्रीमान् स्वामी भास्करानन्दजी सरस्वती काशी ।

PREFACE.

This excellent treatise on our Sanskrit Philosophy, he Vedant, was written by the celebrated author Panit Sureshwaràchárya of yore. There being no easy aniotation on the said work, the Sanskrit-reading public elt much inconvenience in arriving at the true meaning f the Shlokas. Being requested by Chaudhary Mahadeo 'rasad Raees of Allahabad, our venerable Swami Bhàskaránand Saraswati, prepared a Sanskrit Tiká on the said vork so as to render it easy for the students' study. The rst Edition of the book was freely distributed among he Pandits and the Sanskrit-reading public at large at the expense of the said Chaudhry Saheb, who is a devoted follower and a staunch believer in Shri Swami ji's teachings.

Likewise the second Edition of the book has been re-published under the kind permission of Chaudhry Mahadeo Prasad and our venerable Swami Bhaskaranand Saraswati by our friend Babu Ambika Charan Banerji of village Agarpara Zillah 24 Pergannahs Bengal who is also a devoted follower of Sri Swami ji Maharaj.

RAMKRISHNA VARMA
Printer and Publisher
·BENARES CITY.

निवेदन ।

अनेक धन्यबाद उस करुणामय जगदीश्वर को है कि जिसकी अपार कृपासे आज मुझे आप सज्जन महाशयों की सेवा में इस अपूर्व ग्रन्थ के भेंट करने का अवसर प्राप्त हुआ है। इस प्राचीन ग्रन्थ के सदुपदेश और महान आशय मुझे ऐसे रुचे कि मैंने सर्व साधारण के प्रति इस का प्रचार होना अत्यन्त आवश्यक समझा इसी विचार से मैंने एक दिन जगतपूज्य श्रीमान स्वामी भास्करानन्दसरस्वती जी महाराज से प्रार्थना करी कि आपकी कृपा बिना मेरा यह मनोर्थ पूर्ण नहीं हो सक्ता। उक्त श्रीमान स्वामी जी महाराज ने मेरी भक्ति और सत् उद्देश से प्रसन्न होकर मेरी प्रार्थना स्वीकार की और इस स्वारा-

ज्यसिद्धि नामक ग्रन्थ की अत्यन्त सरल टीका करदी जिसे मैं आप लोगों के सन्मुख भेट करता हूं आशा है कि आप लोग इस ग्रन्थ को देख और सज्जनों में इसका प्रचार कर मुझे अनुगृहित करैंगे।

आपलोगों का अनुग्रहकांक्षी
चौधरी महादेवप्रसाद
प्रयागनिवासी।

इस ग्रन्थ का दूसरा संस्करण मैंने निज मित्र बाबू रामकृष्णवर्म्मा द्वारा उक्त चौधरी साहब से आज्ञा लेकर प्रकाश किया है आशा है कि वेदान्त प्रिय महाशय इसके द्वारा बहुत कुछ लाभ उठावेंगे।

अम्बिकाचरण बानर्जी
मौजे अगरपारा
जिला २४ पर्गना बङ्गाल।

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वाराज्यसिद्धिः ।

वीङ्गापूरप्रचलितजटास्रस्तभो-
गीन्द्रभीतामालिङ्गन्तीमचल-
तनयां सस्मितं वीक्षमाणः ।
लीलापाङ्गैः प्रणतजनतां नन्द-
यँश्चन्द्रमौलिर्मोहध्वान्तं हरतु
परमानन्दमूर्तिः शिवो नः ॥ १ ॥

निष्किञ्चनानां मन्दानां स्वाराज्यपदलब्ध-
ये । क्रियते भास्करानन्दस्वामिना सरलोन्व-
यः ॥ १ ॥

शिवः महादेवः नः अस्माकम् मोहध्वा-
न्तम् अज्ञानान्धकारम् हरतु नाशयतु, की-

दृशः चन्द्रमौलिः चन्द्रमस्तकः वस्तुतस्तु
परमानन्दमूर्तिः निरतिशयानन्दस्वरूपः पर-
ब्रह्म, पुनः अचलतनयाम् पर्वतसुताम् [illegible]-
र्वतीम् सस्मितम् मन्दहाससहितं यथा [illegible]
त्तथा वीक्षमाणः पश्यन्, कीदृशीम् गङ्ग[illegible]
गङ्गाप्रवाहेण, प्रचलितजटाभ्यः अ[illegible]न्तव
म्पितजटाभ्यः स्रस्तः अधः पतितः भोगीन्द्र
शेषः तस्मात् भीताम् चकिताम् अतः अ
लिङ्गन्तीम् दृढं स्वाङ्के कृत्वा शिवांके निम
ज्जन्तीम् पुनः प्रणतजनताम् कृतप्रणामाति
नम्रीभूतमुमुक्षुजनसमूहम् लीलापाङ्गैः सह-
जप्रीतिजकटाक्षैः नन्दयन् आनन्दयन् ॥१॥

स्मारंस्मारं जनिमृतिभयं जात
निर्वेदवृत्तिर्ध्यायंध्यायं पशुप-
तिमुमाकान्तमन्तर्निषण्णम् ।
पायं पायं सपदि परमानन्द-

पीयूषधारां भूयो भूयो निज-
गुरुपदाम्भोजयुग्मं नमामि ॥

गुरुकृपया लब्धं क्रमेण सूचयन् आशी-
र्वादात्मकमङ्गलानन्तरं नमस्कारात्मकमङ्-
गलमाचरति । स्मारमिति—निजगुरुपदा-
म्भोजयुग्मम् स्वगुरुचरणकमलद्वयम् भूयो-
भूयः पुनः पुनः अहम् नमामि नमस्करोमि
किं कृत्वा जनिमृतिभयम् जन्ममरणभयम्
स्मारंस्मारम् पुनः पुनः स्मृत्वा जातनिर्वे-
दवृत्तिः उत्पन्नवैराग्यहेतुभूतविषयदोषदर्शी-
नवृत्तिकःसन्अन्तर्निषण्णम् हृदये उपविष्टम्
उमाकान्तम् उमाप्रियम् पशुपतिम् शि-
वम् ध्यायम्ध्यायम् पुनः पुनः ध्यात्वा अ-
नन्तरम् सपदि शीघ्रम् परमानन्दरूपपीयूष-
धाराम् अमृतधाराम् पायम् पायम् पुनः पुनः
पीत्वा ॥ २ ॥

नतिमिषेण वस्तुनिर्देशात्मकम-
ङ्गलमाचरति, यस्मादिति—

**यस्माद्विश्वमुदेति यत्र निव-
सत्यन्तेयदप्येतियत्सत्यज्ञान-
सुखस्वरूपमवधिद्वैतप्रणाशो-
ज्झितम् । यज्जाग्रत्स्वपनप्रसु-
प्तिषु विभात्येकं विशोकं परं
प्रत्यग्ब्रह्मतदस्मि यस्य कृपया
तं देशिकेन्द्रंभजे ॥ ३॥**

यस्य कृपया तत् प्रत्यग्ब्रह्म सर्वानुगतं ब्रह्म अहम् अस्मि तम् देशिकेन्द्रम् सर्वगुरु-श्रेष्ठम् ज्ञानप्रदगुरुम् अहम् भजे सेवे, तत् कीदृशम् यस्मात् विश्वम् जगत् उदेति आ-विर्भवति यत्र यस्मिन् अधिष्ठाने निवसति अन्ते तिरोभावसमये यत् अप्येति यद्रूपं

भवति, पुनः यत् सत्यज्ञानसुखस्वरूपम् पुनः अवधिद्वैतप्रणाशोज्झितम् क्रमेण देशवस्तुकालकृतपरिच्छेदशून्यम् अथवा परिच्छेदप्रपञ्चविनाशशून्यम् पुनः यत् जाग्रत्स्वपनप्रसुप्तिषु अवस्थासु विभाति न व्यभिचरतीतिभावः पुनः एकम् नत्ववस्थाभेदेन भिन्नम् विशोकम् शोकशून्यम् आनन्दस्वरूपम् परम् अवस्थात्रयसंबन्धरहितम् ॥ ३ ॥

अधिकारिणं वदन् कर्तव्यप्रतिज्ञांकरोति ।

अधीतेज्यादानव्रतजपसमाधाननियमैर्विशुद्धस्वान्तानां जगदिदमसारं विमृशताम् । अरागद्वेषाणामभयचरितानां हितमिदं मुमुक्षूणां हृद्यं किमपि निगदामः सुमधुरम् ॥४॥

सुमधुरम् सुतराम् श्रवणसुखदम् हृद्यम् मनसः सुखदम् हितम् उपकारकम् किमपि इदम् गोप्यश्रुतितात्पर्यरूपप्रकरणम् वयम् निगदामः कथयामः केषाम् हृद्यं हितं च अधीतेज्यादानव्रतजपसमाधाननियमैः अध्ययनयज्ञदानव्रतजपोपासनेन्द्रियनिग्रहैः विशुद्धस्वान्तानाम् निर्मलान्तःकरणाणाम् पुनः इदं जगत् असारम् सत्यताशून्यम् विमृशताम् निश्चिन्वताम् पुनः अरागद्वेषाणाम् भोगेच्छापरनिष्टचिन्तनरहितानाम् पुनः अभयचरितानाम् प्राणिभयाजनकचेष्टावताम् पुनः मुमुक्षूणाम् मुक्तिमिच्छताम् ॥ ४ ॥

अथ सकलवेदान्तप्रवृत्तिमूलभूताध्यासे परम्परया श्रुतिं प्रमाणयति, ज्ञात्वेति—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिर्नाऽन्यः पन्थाश्चेति भूयो व-

चोभिः । ज्ञप्तेस्साक्षान्मुक्ति-
हेतुत्वसिद्धावध्यासत्वं वन्ध-
नस्यार्थसिद्धम् ॥ ५ ॥

वन्धनस्य दुःखहेतुत्वाद्वन्धनरूपस्य जग-
तः अध्यासत्वम् शुक्तिरजतादिवत् आरोपित-
त्वम् अर्थसिद्धम् अर्थात् सिद्धम् कस्याम् अ-
त्रएवं विधानुक्तश्रुतिस्मृतिवाक्यसंग्रहार्थः च-
कारस्तथा च प्रकाशं चैतन्यम् ज्ञात्वा अभेदेन
साक्षात्कृत्य सर्ववन्धविनाशः भवति तथा
अन्यः ज्ञानान्मुक्तिप्राप्तिसाधनरूपमार्गः न
विद्यते इत्यर्थक ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
नान्यःपन्थाश्च इति भूयोवचोभिः बहुवाक्यैः
ज्ञप्तेः आत्मज्ञानस्य साक्षात्व्यवधानं विना
मुक्तिहेतुत्वसिद्धौ बन्धनिवृत्तिकारणतासिद्धौ
सत्याम् लोके अध्यस्तान्यस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वादृष्टेरितिभावः ॥ ५ ॥

ननु लोके भेदनप्रहारादि क्रियया भावपदार्थानां नाशदर्शनात् कर्मणो मुक्तिसाधनतोपपादकश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च भोगावहपुण्यकर्मणाऽपि बन्धनाशे नाऽनन्तरोक्तं सेत्स्यतीत्यत आह ।

सत्यं भावं न वित्तिर्व्यपनुदति
यतः कर्मनाश्यो घटादिर्मि-
थ्याभूतं च कर्म क्षपयति न
तथा वित्तिघात्यं यतस्तत् ।
इत्थं सिद्धे विभागे श्रुतिशि-
खरगिरावित्तिघात्यः प्रतीतो
बन्धो मिथ्येति सिद्धे न तद-
पहतये कर्मजातं समर्थम् ॥८॥

लोके घटादिभावपदार्थः कर्मनाश्यः अ-

हारादिक्रियाविनाश्यः प्रसिद्धः यतः अतः वि-
त्तिः ज्ञानम् सत्यम् अनारोपितम् भावम् भा-
वपदार्थम् न व्यपनुदति न नाशयति तथा
कर्म क्रिया मिथ्याभूतम् आरोपितं शुक्तिरज-
तादि न क्षपयति न नाशयति यतः लोके तत्
मिथ्याभूतं वस्तु वित्तिघात्यम् अधिष्ठानज्ञान-
नाश्यम् प्रसिद्धम् इत्थम् अमुना प्रकारेण
विभागे वस्तुस्वभावभेदे सिद्धे सति श्रुतिशि-
खरगिरा वेदान्तवाक्येन वित्तिघात्यः ज्ञान-
विनाश्यः सन् प्रतीतः निश्चितःबन्धःमिथ्या
इतिसिद्धे तदपहतये बन्धविनाशाय कर्मजा-
तम् अग्निहोत्रादिपुण्यकर्मसमूहः न समर्थम्
निजस्वभादितिभावः ॥ ६ ॥

नन्वेवमपि अज्ञानाविरोधिज्ञानस्य अवि-
रोधिजगद्बन्धानिवर्तकत्वं कथमित्याशंकाम-
पनुदन् ज्ञानोपाये प्रवर्तयति, आविद्य इति-

आविद्यो ह्येष बन्धो विरमति

न विना वेदनं कर्मजालैर्मालोद्भूतोऽहिरस्तं व्रजति किमु नमस्कारमन्त्रौषधाद्यैः । एवं निश्चित्य नागस्त्वचमिव विधिना कर्मबन्धं विधूय ज्ञानोपाये गुरुश्रीचरणमभिगतः सेवमानो यतेत ॥ ७ ॥

गुरोः तत्वनिष्ठस्य गुरोः श्रीचरणम् अभिगतः संमुखंगतः सन् सेवमानः ज्ञानोपाये श्रवणादौ यतेत यत्नं कुर्यात् किंकृत्वा एवम् उक्तप्रकारेण निश्चित्य निश्चियंकृत्वा विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण कर्मवन्धम् कर्मवन्धनम् विधूय सम्यक् त्यक्त्वा कः किमिव नागः सर्पः त्वचम् जीर्णकञ्चुकम् इव एवमकथम् मालोद्भूतः मालायां कल्पितः अहिः सर्पः नम-

स्कारमन्त्रौषधाद्यैः उपायैः अस्तम् नाशम् किमु व्रजति किन्तु न व्रजति, तद्वत् एष वन्धः वेदनम् अधिष्ठानज्ञानम् विना कर्मजालैः कर्मसमूहैः न विरमति न नश्यति, कुतः हि यतः आविद्यः अविद्योद्भूतः अज्ञानमूलक इतियावत् श्रुत्याद्युक्तज्ञाननिवर्त्यत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्याऽज्ञानकार्यवन्धोऽज्ञानमेवेति भावः ॥ ७ ॥

अथ मुक्तिसाधने मतान्तराण्यनूद्य दूषयति, केचिदिति-

केचित्कर्मैव काम्योज्झितमुदितपदप्राप्त्युपायं प्रतीतास्तच्चोपास्ति च मुक्तौ मिलितमथ परे साधनं संगिरन्ते । अन्ये तु ज्ञानकर्मोभयमिति-

मतिभिः स्वाभिरुत्प्रेक्षमाणा
ज्ञानादेवेति वाक्याद्वयमिह
सहसा नानुमन्यामहे तान् ॥

केचित् भाट्टैकदेशिनः प्राभाकराश्च काम्योज्झितम् कर्म्मैव फलेच्छां विना कृतनित्यनैमित्तिककर्म्मैव उदितपदप्राप्त्युपायम् कथितमुक्तिप्राप्तिसाधनम् प्रतीताः निश्चितवन्तः अथपरे भर्तृप्रपञ्चभास्करप्रभृतयः तत्रोपास्तिं च मिलितम् कर्म्म च प्राणाद्युपासनं च मिलितं मुक्तौ साधनं संगिरन्ते प्रवदन्ति अन्ये तु उक्तैकदेशिनस्तु ज्ञानकर्मोभयम् मुक्तौ साधनम् इति संगिरन्ते, एते आचार्या यतः स्वाभिरेव मतिभिः वेदार्थम् उत्प्रेक्षमाणाः कल्पयन्ते न तु तत्त्वज्ञप्रदर्शितपथेन अतः ज्ञानादेवतु कैवल्यमित्यादिवाक्यात् हेतोः इह मुक्तिसाधनविचारे वयम् तान् पक्षान् सहसा न अनुमन्यामहे नाङ्गीकुर्मः ज्ञानसा-

धनतया तु मोक्षसाधनतां कर्मणोनुमन्यामह एवेति भावः ॥ ८ ॥

अथ वाक्यान्नित्यनैमित्तिककर्मणोः फलान्तरहेतुत्वेपि न ज्ञानहेतुतेतिवदति, पैत्र इति-

पैत्रोलोकोधिगम्यः क्रतुभिरधिगतो विद्यया देवलोको यद्वा चेतः कषायक्षपणमिह तयोः स्मार्तमेवास्तुसाध्यम्। यज्ञेनेत्यादिवाक्याद्भवतु विविदिषा वेदनं तत्फलं वा ज्ञानादेवामृतत्वं नहि शशकवधूः सिंहपोतं प्रसूते ॥ ९ ॥

पैत्रोलोकः पितृलोकः क्रतुभिः नित्यनैमित्तिकयागादिकर्मभिः अधिगम्यः प्राप्यः अधिगतः निश्चितः श्रुत्या तथा विद्यया उपा-

सनकर्मणा देवलोकः अधिगम्योधिगतः श्रुत्या यद्वा अथवा तयोः विद्याकर्मणोः साध्यम् फलम् स्मार्तम् कषायपक्तिः कर्माणीत्यादिस्मृत्युक्तम् कषायक्षपणम् एव रागद्वेषादिसंस्काररूपहृद्गतमलनाशनमेव इह लोके अस्तु अथवा यज्ञेनेत्यादिवाक्यात् यज्ञेन दानेनेत्यादिवचनात् विविदिषा ज्ञानेच्छा वेदनं वा ज्ञानं वा तत्फलम् नित्यादिकर्मफलम् भवतु अस्तु यज्ञादीनां विविदिषापदार्थज्ञानेच्छयोरन्वयविकल्पादिति भावः तथापि अमृतत्वम् मोक्षस्तु ज्ञानादेव भवति हि यतः शशकवधूः शशस्त्री सिंहपोतम् सिंहबालकम् न प्रसूते न जनयति स्वभावः कारणं परमितिभावः ॥ ९ ॥

विरुद्धाधिकारित्वाज्ज्ञानकर्मणोः साहित्येन मुक्तिजननयोग्यता नेति सोपहासमाह, अर्थीति—

अर्थी दक्षो द्विजोहं बुध इति

मतिमान्कर्मसूक्ताधिकारी शा-
न्तो दान्तः परिव्राडुपरमपरमो
ब्रह्मविद्याधिकारी । इत्थं भेद
विवक्षन्समुदितमुभयं मुक्ति-
हेतुं सुशीतं नीरं वैश्वानरं चो-
भयमहह तृषोच्छेदकामः पि-
बेत्सः ॥ १० ॥

अर्थी धनवान् दक्षः समर्थः द्विजः त्रैव-
र्णिकः बुधः पण्डितः अहम् इति मतिमान्
इत्याद्यभिमानी कर्मसु अधिकारी उक्तः मी-
मांसाशास्त्रे तथा शान्तः रागादिहीनः दान्तः
वशीकृतबाह्यान्तरेन्द्रियः परिव्राट् सन्न्यासी
उपरमपरमः देहधारणातिरिक्तव्यापारनिवृ-
त्तिशीलः ब्रह्मविद्याधिकारी ब्रह्मज्ञानाधि-
कारी उक्तः वेदान्ते इत्थमुक्तप्रकारेण भेदे

सति उभयम् ज्ञानं कर्म्म च समुदितम् मुक्तिहेतुम् विवक्षन् वक्तुमिच्छन् सः वादी अहहइति खेदे तृषोच्छेदकामः पिपासानिवृत्तिकामःसन् सुशीतम् नीरम् सुशीतलजलम् वैश्वानरं च आग्निं च उभयम् सहद्वयम् पिबेत् द्वयोः सहपानं कुर्यादिति संभावनास्तीतिभावः ॥१०॥

उक्तमुक्तिहेतुज्ञानस्वरूपं वदन् असंभावनानिवृत्तये विचारः कर्तव्य इत्याह, ज्ञानमिति—

ज्ञानं चाप्य द्वितीयस्वरससुखघनानन्तचिन्मात्ररूपब्रह्मात्मैकत्वबोधः स भवति सुमतेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यात्। देहाद्यध्यासदार्ढ्याच्छ्रुतमपि सहसा नैव संभावनीयं ब्रह्मत्वं

स्वस्य तस्मान्नयगुरुवचनैः सा-
धु मीमांसनीयम् ॥ ११ ॥

ज्ञानं चापि ज्ञानमपि च ज्ञानमपि तु अ-
द्वितीय सर्वभेदरहित स्वरसस्वयंसारभूतसु-
खघनसुखमूर्त्यनन्तसर्वपरिच्छेदशून्यचिन्मा-
त्ररूपचैतन्यस्वरूपब्रह्मात्मनोः एकत्वबोधः
अभेदानुभवः स उक्तविधबोधः सुमतेः सुबु-
द्धेः शुद्धबुद्धेः मुख्याधिकारिणःपुरुषस्य तत्व-
मस्यादिवाक्यात् भवति श्रुतम् अपि ज्ञात-
मपि स्वस्य ब्रह्मत्वम् देहाद्यध्यासदार्ढ्यात्
असंख्यजन्मद्वैतवासनया देहपुत्रादिषु अह-
न्ताममतारूपतादात्म्याऽध्यासस्य दृढत्वात्
विपरीतभावनाया दृढत्वात् इतियावत् सहसा
नैवसंभावनीयम् आशु संभावयितुमशक्यम्
तस्मात् कारणात् नयगुरुवचनैः युक्तिगुरू-
पदेशैः साधु यथास्यात्तथा मीमांसनीयम् नि-

श्चयपर्यन्तम् स्वस्य ब्रह्मात्मत्वम् विचारणीयम् ॥ ११ ॥

अथ बिचाराङ्गजीवविषयकानेकमतमादौ दर्शयति, देहमिति—

देहं केपि वदन्ति खानि तु परे प्राणान् मनश्चापरे बुद्धिं च क्षणिकां स्थिरामथ परे केचिच्चितं निःसुखाम् । आत्मानं जडचित्स्वभावमपरे चिद्वज्जडं चेतरे सत्यज्ञानसुखा द्वितीयमपरे तत्रास्य को निश्चयः ॥ १२ ॥

केपि चार्वाकाः देहम् आत्मानम् वदन्ति परे तु चार्वाकाः खानि इन्द्रियाणि आत्मा-

नम् वदन्ति अपरे प्राणान् आत्मानं वदन्ति
तेभ्योप्यपरे ते मनःआत्मानं वदन्ति परे वै-
नाशिकाः क्षणिकाम् बुद्धिम् वृत्तिज्ञानरूपा-
म् आत्मानं वदन्ति अथ अनन्तरम् परे
भास्करादयः स्थिराम् बुद्धिम् विज्ञानमयको-
शम् आत्मानं वदन्ति केचित् सांख्यपातञ्ज-
लादयः निःसुखाम् सुखदुःखादिसंगशून्याम्
चितम् चिन्मात्रम् आत्मानं वदन्ति अपरे
भाट्टाः जडाचित्स्वभावम् चिज्जडरूपम् आ-
त्मानम् वदन्ति इतरे प्राभाकरनैयायिकादयः
चिद्वज्जडम् चिद्युक्तज्ञानगुणजडद्रव्यरूपम्
आत्मनं वदन्ति अपरे वेदान्तिनः सत्यज्ञा-
नसुखा ऽद्वितीयम् निर्विशेषनित्यज्ञानानन्द-
स्वरूपम् आत्मानं वदन्ति तत्र उक्तपक्षेषु
अस्य जिज्ञासोः को निश्चयः न कोपि नि-
श्चयो भवति ॥ १२ ॥

आहुः केचिदणुं शरीरसद्द-

शं केचिद्विभुं तं परे ते तं मा-
नसगोचरं तदपरे नित्यानुमेयं
जगुः। अन्ये चिद्विषयं परे तु
परमस्वज्योतिराभ्यन्तरं सत्ये
वं श्रुतियुक्तिभिर्विविदिषोर्यु-
क्तो विचारो मुहुः ॥ १३ ॥

केचित् पाशुपतपाञ्चरात्राद्यागमज्ञाः तम्
आत्मानम् अणुम् परमाणुपरिमाणम् आहुः
वदन्ति केचित् आर्हन्तादयः शरीरसदृशम्
देहपरिमाणम् तमाहुः परे नैयायिकादयः वि-
भुम् व्यापकम् तमाहुः ते उक्ताः त्रयः वा
दिनः तम् आत्मानम् मानसगोचरम् मान-
सप्रत्यक्षविषयम् जगुः ऊचुः तदपरे तेभ्यो-
न्ये साङ्ख्यादयः नित्यानुमेयम् विषयप्रका-
शादिना केवलम् अनुमानगम्यम् तं जगुः

अन्ये वैनाशिकाः चिद्विषयम् वृत्तिज्ञानप्र-
काश्यम् तं जगुः अपरे वेदान्तिनः आभ्य-
न्तरम् पञ्चकोशेभ्योप्यन्तस्थम् परमस्वज्यो-
तिः सर्वप्रकाशोत्कृष्टस्वयंप्रकाशम् तं जगुः
एवम् उक्तप्रकारेण सति मतभेदे सति वि-
विदिषोः जिज्ञासोः श्रुतियुक्तिभिः मुहुः पुनः
पुनः साक्षात्कारपर्यन्तम् विचारः युक्तः कर्तु-
मुचितः ॥ १३ ॥

अथ विचाराङ्गेश्वरविषयकानेकमतं
दर्शयति, एवमिति—

एवं विश्वस्य हेतुं प्रकृति-
मभिदधुः केपि केचित्पराणू-
नीशेनाधिष्ठितांस्तान्कतिचन
कतिचिन्नश्वरज्ञानमेव। अन्ये
शून्यं स्वभावं कतिचनसमयं

केपि केचिद्यदृच्छां कर्मान्ये ब्रह्ममायाशवलितमपरे सोपि तस्माद्विमृश्यः ॥ १४ ॥

एवम् जीवात्मानमिव केपि कापिलाः विश्वस्य हेतुम् जगतः उपादानकारणम् प्रकृतिं प्रधानम् अभिदध्युः ऊचुः केचित् वैनाशिकाः आर्हन्ताश्च पराणून् भूतचतुष्टयपरमाणून् विश्वस्य हेतुमभिदध्युरिति सर्वत्र योज्यम् कतिचन पातञ्जलाः काणादगौतमीयाश्च ईशेनाधिष्ठितान् ईश्वरेणप्रेरितान् साचेतेच ते इत्येकशेषः तान् प्रकृतिम् परमाणूंश्च तत्र पातञ्जलाः प्रकृतिमिति विवेकः कतिचित् विज्ञानवादिनः नश्वरज्ञानमेव क्षणिकविज्ञानमेव अन्ये माध्यमिकाः शून्यम् कतिचन लोकायतिकाः स्वभावम् पाठान्तरे हैरण्यगर्भाः हिरण्यगर्भम् इत्यर्थः केपि मौ-

हूर्तिकाः समयम् कालम् केचित् यदृच्छाम् आकस्मिकत्वम् अन्ये मीमांसकाः कर्म अपरे वेदान्तिनः मायाशबलितम् मायया प्राप्तविचित्रभावम् ब्रह्म तस्मात् मतभेदात् सोऽपि जगद्धेतुरपि विमृश्यः जिज्ञासुना विचारणीयः ॥ १४ ॥

अथ स्वमतसर्वस्वं ब्रह्मलक्षणप्रमाणाभ्यां बोधयन् विवक्षितं सर्वं प्रतिजानीते, यस्मादिति—

यस्मादुत्पत्तिगुप्तीक्षतिरपि
जगतां यच्च शास्त्रैकयोनिः स-
र्वज्ञं मायया यत्सहजसुखस-
दद्वैतसंवित्स्वरूपम् । तद्ब्रह्म
स्वप्रकाशं श्रुतिशिखरगिरां
सैव तात्पर्यभूमिः स्वात्मासौ

यं विदित्वा जनिमृतिजलधिं निस्तरन्तीह सन्तः ॥ १५ ॥

जगताम् सकलकार्याणाम् उत्पत्तिगुप्ती उत्पत्तिपालने क्षतिरपि नाशश्च मायया यस्माद्भवति पुनः यत् मायया शास्त्रैकयोनिः शास्त्रैकप्रमाणकम् केवलं शास्त्रगम्यम् सर्वज्ञं च पुनः यत् सहजसुखसदद्वैतसंवित्स्वरूपम् स्वभावभूतसुखस्वरूपम् नित्यद्वैतसंबन्धशून्यज्ञानस्वरूपम् तद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म कीदृशम् स्वप्रकाशम् स्वसाक्षिकम् श्रुतिशिखरगिराम् वेदान्तवाक्यानाम् सा एव उक्तब्रह्मैव तात्पर्यभूमिः तात्पर्यलक्ष्यम् असौ ब्रह्म स्वात्मा निजस्वरूपम् यम् ब्रह्मरूपनिजात्मानम् विदित्वा ज्ञात्वा सन्तः महात्मानः जनिमृतिजलधिम् जन्ममरणरूपसमुद्रम् इह अस्मिन् जन्मनि निस्तरन्ति नितरां लङ्घयन्ति ॥ १५ ॥

जगत्कारणवादे अन्योक्तकारणायोग्यतां स्वोक्तकारणयोग्यतां चाह,

साङ्ख्यैरिति—

**साङ्ख्यैः प्रख्यापितं न क्ष-
ममिह जगतां निर्मितौ तत्प्रधा-
नं हेतुर्नैतादृशेर्थे प्रभवति ग-
दितस्तार्किकैरीश्वरोपि । नाणुः
काणादवौद्धक्षपणकभणितो
नापि निःसाक्षिशून्यं तस्मा-
दास्माकमेव श्रुतिगदितपरब्र-
ह्म सिद्धं निदानम् ॥ १६ ॥**

इह अस्याम् जगतां—निर्मितौ सकलकार्याणाम् उत्पादने साङ्ख्यैः प्रख्यापितम् कापिलपातञ्जलैः प्रसिद्धिं प्रापितम् तत्प्रधानं

नक्षमं न समर्थं तथा तार्किकैः केवलतर्कावलम्बिभिः पातञ्जलगौतमकाणादतान्त्रिकपाशुपतैः उक्तः हेतुः निमित्तकारणरूपः ईश्वरोपि एतादृशेर्थे उक्तसकलकार्योत्पादनरूपे न प्रभवति समर्थो नास्ति, तथा काणादबौद्धक्षपणकभणितः अणुः कणादशिष्य बुद्धशिष्यार्हन्तकथितः परमाणुः एतादृशेर्थे न प्रभवति तथा कैश्चिदुक्तम् निःसाक्षिशून्यम् अपि असाक्षिकम् शून्यमपि एतादृशेर्थे न प्रभवति तस्मात् आस्माकम् अस्माकं वेदान्तिनामिदम् श्रुतिगदितपरब्रह्म एव एतादृशेर्थे निदानम् आदिकारणम् सिद्धम्। १८।

अथ विशेषतः कापिलमतं खण्डयति,

द्वाभ्याम् नेति—

नाचैतन्यात्प्रधानं प्रभवति चलितुं तन्निसर्गक्रियं चेन्नि-

त्य सर्गप्रसङ्गो नियतिरपि यतः सर्गपूर्वा न पूर्वम् । बन्धो निर्हेतुकः स्यात्कथमथ न भवेद्बन्धमोक्षाव्यवस्था निःसौख्यं नापि मोक्षं स्पृहयति मतिमान् कापिलं तेन दुष्टम् ॥ १७ ॥

प्रधानम् गुणत्रयसाम्यरूपम् चलितुम् पुरुषभोगाय सृष्टौ प्रवर्तितुम् न प्रभवति न समर्थम् कुतः अचैन्यात् जड़त्वात् चेत् यदि तत् प्रधानम् निसर्गक्रियम् प्रवृत्तिस्वभावम् मन्येत तर्हि नित्यसर्गप्रसङ्गः सृष्टिरेव स्यात्सदा न प्रलय इतिभावः जलादिजड़प्रवृत्तौ निम्नत्वादिवददृष्टं हेतुर्न सम्भवति यतः नियतिरपि अदृष्टमपि सर्गपूर्वा प्रवृत्या सृष्टौ सत्यां भवति न पूर्वम् शरीरकार्यत्वा-

दृष्टस्य प्रवृत्तेः पूर्वं सृष्ट्यन्तरसिद्धादृष्टस्य हेतुत्वे तत्सृष्टिहेतुप्रवृत्तिहेत्वदृष्टान्तरं कल्प्यमनन्योन्याश्रयायेत्यनवस्थान्तो दोष इति भावः किंच पुरुषस्य सर्वथा सङ्गशून्यस्य कापिलमते बन्धः निर्हेतुकः स्यात् कारणसम्बन्धाङ्गीकारेऽसङ्गत्वक्षतेः अथ अनन्तरम् बन्धमोक्षाऽव्यवस्था अस्य बन्धः अस्य मोक्षः इति व्यवस्थाया अभावः कथं न भवेत् किन्तु सम्बन्धं विनापि प्रधानस्य बन्धमोक्षापादकत्वेन मुक्तस्यापि बन्धो बद्धस्यापि मुक्तिस्तुल्यकारणसत्वादिति रूपो भवेदेव किंच मतिमान् बुद्धिमान्पुरुषः निःसौख्यम् निरानन्दरूपम् मोक्षमपि न स्पृहयति न वाञ्छति का वार्तान्यपदार्थस्य कापिलानां च तादृश एव मोक्ष इति न कोपि मनीषी मुमुक्षुः स्यादिति भावः तेन हेतुना कापिलम् कापिलमतम् दुष्टम् सदोषमग्राह्यमिति भावः ॥

किंचाकर्तैव भोक्ता यदि वत
कृतहा नाकृताभ्यागमःस्यात्
कीदृग्भोगोप्यसङ्गे ऽनतिश-
यिनि भवेत्तेन भोग्यस्य कोऽ-
र्थः। कीदृक्कस्याविवेकःक-
थमथ स भवेद्भोगहेतुर्विवेकः
कस्य स्यात्तेन किं स्यादिति
च विमृशतो दुर्वचं ब्रह्मणो-
पि॥ १८॥

किंच कर्तृताप्रधाने पुरुषे च भोक्तृतेति
कापिलमते यदि अकर्तैव सन् पुरुषो भोक्ता
तर्हि वतेति खेदे पुरुषाकृतकर्मफलानां पुरु-
षेभ्यागमः प्रधाने च फलादर्शनात्प्रधानकृ-
तकर्मणां हानिश्च स्यात् एतत्परिहाराया-

न्यकृतकर्मफलान्यगामित्वाङ्गीकारेन्यभोज-
नेनान्यतृप्तिप्रसङ्ग इति भावः स्यादेतत्
असङ्गे सम्बन्धमात्रशून्ये अतएव अनति-
शयिनि किञ्चित्सम्बन्धकृतातिशयशून्ये पुरुषे
भोगोपि कीदृक् स्यात् प्राक् पश्चाद्वाकिञ्चि-
त्सम्बन्धातिशयमन्तरा कीदृशोपि भोगएव न
सम्भवति किञ्चि तेन पुरुषभोगेन भोग्यस्य
प्रधानस्य कोर्थः क स्वार्थः जड़े स्वार्थानु-
सन्धानासम्भवेन न कोपि स्वार्थः स्वार्थमन्त-
राप्रवृत्तिरेव न संभवतीति भावः पुरुषप्र-
धानयोः परस्पराविवेको भोगे प्रवृत्तिहेतुरिति
चेत् अविवेकः कीदृक् अभावरूपश्चेदपासि-
द्धान्तः नाप्यैक्यज्ञानम् वास्तवभिन्नयोरैक्य-
स्यवास्तवस्यासम्भवात् मिथ्याया अनङ्गी-
कारात् किञ्चि अविवेकः कस्य जड़त्वासङ्ग-
त्वाभ्यां प्रकृतिः पुरुषो वा न तदाश्रय इति
भावः अथ अनन्तरम् सः अविवेकः भोग-
हेतुः कथम् केन प्रकारेण भवेत् असङ्ग-

त्वात्पुरुषस्य किञ्च मोक्षहेतुतयाङ्गीकृतस्तैः विवेकः कस्य स्यात् जड़ासङ्गयोर्नैकस्यापि किञ्च तेन विवेकेन किं स्यात् असङ्गे बन्धासंभवेन तन्निवृत्त्यादि न किमपि फलं स्यात् इति उक्तप्रकारेण विमृशतो विचारयतः ब्रह्मणोऽपि दुर्वचम् दुर्निरूपणीयम् कापिलमतम् इति शेषः ॥ १८ ॥

अथाचेतनप्रधानपरमाणूनां प्रवर्तकतया केवलनिमित्तकारणं जगत ईश्वर इति योगिकणादगौतमाहेश्वरमतं खण्डयति द्वाभ्याम्—

नेशोऽधिष्ठातुमीशो तनुकरणगुणस्तार्किकाणां प्रधानं स्याच्चेत्तन्वक्षवत्त्वं सुचरितदुरितोद्भूतभोगप्रसङ्गः । दुःखाढ्यं

कुर्वतोस्य प्रसरति विषमाचा-
रनैर्घृण्यदोषः कर्मैप्सोश्चक्रका-
वस्थितिहतिर्विफलत्वान्यथा-
सिद्धयः स्युः ॥ १९ ॥

तार्किकाणाम् तर्केणैव कारणं निरूपयतां अतनुकरणगुणः ईशः शरीरेन्द्रियेच्छाप्रयत्नादिगुणहीन ईश्वरः निरवयवं नीरूपत्वेनाप्रत्यक्षं प्रधानम् अधिष्ठातुम् प्रवर्तयितुम् नेशः न समर्थः प्रधानमुपलक्षणं परमाणूनामपि चेद्यदि तन्वक्षवत्त्वम् शरीरेन्द्रियादिमत्वम् स्यात्तर्हि सुचरितदुरितोद्भूतभोगप्रसङ्गः पुण्यपापोत्पन्नभोगप्रसङ्गः ईश्वरे स्यात् शरीरादेर्भोगसामग्रीत्वानियमादितिभावः किञ्च दुःखाढ्यम् दुःखप्रधानम् जगत् कुर्वतः रचयतःअस्य अनवस्थाभिया स्वतन्त्रेश्वरस्य विषमाचारनैर्घृण्यदोषः प्रसरति

विविधसुखदुःखिजनरचनया विषमाचरणदोषः अतिदुःखिरचनया निर्दयत्वदोष इति विवेकः अथोक्तदोषपरिहाराय कर्मेप्सोःसुखदुःखप्रदत्वे प्राणिकर्मसापेक्षस्य अस्याङ्गीकारे चक्रकाऽवस्थितिहतिविफलत्वान्यथासिद्धयः स्युः तत्र प्राणिकर्मणेश्वरप्रवृत्तिः तया च प्रधानप्रवृत्तिद्वारा सृष्टिः तया च शरीरादिसिध्द्या कर्म कर्मणा चेश्वरप्रवृत्तिरिति चक्रवक्रमणम् एतदभावाय पूर्वपूर्वसृष्टिगतकर्मेप्सुत्वे अवस्थितिहतिः अनवस्था न चेयं प्रत्यक्षसिद्धबीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकी कर्मणा ईश्वरप्रवृत्तौ हेतुत्वे प्रधानप्रवृत्तौ चेश्ववस्य हेतुत्वे गौरवात् प्रधानप्रवृत्तिरेव कर्मणास्तु तथाचेश्वराङ्गीकारो विफलः किञ्च कर्मेप्सुत्वे मायाशवलत्वस्य गले पतितत्वात् अन्यथा पृथक् निमित्तेश्वरकल्पनं विनैव उपादानभूतशावलब्रह्मणैव जगात्सिद्धिरिति विवेकः ॥ १९ ॥

सर्वज्ञः सर्वलिप्सुः सकलक-

तियुतो नित्यमीशो यदिस्या-
त्सर्वं कार्यं सदास्यादुदयभृ-
तिलयायौगपद्येन च स्युः ।
वाह्योपादानवत्स्यात्तनुकरण-
धियां विश्वसर्गेव्यपेक्षा निस्त-
र्कं चानुमानं कृतिरपि हि यत-
श्चेष्टयार्थं विधत्ते ॥ २० ॥

किंच यदि नित्यम् सततम् सर्वविषयक-
ज्ञानेच्छाकृतियुतः ईशः स्यात् तर्हि सर्वं कार्य-
म् फलपुष्पादि सदा स्यात् जगदुत्पत्तिपा-
लनप्रलयाश्च यौगपद्येन एकदैव स्युः किंच
यदि स्वस्माद्भिन्नपरमाण्वाद्युपादानमपेक्षेते-
श्वरस्तर्हि वाह्योपादानवत् शरीरेन्द्रियवुद्धी-
नामपि जगदुत्पत्तौ व्यपेक्षा स्यात् तस्य
किंच ईश्वरसाधकानुमानमपि निस्तर्कम् व्य-

भिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यम् न च यत्नवत एव कार्यजनकता कुलालादेर्दृष्टेति क्षित्याद्यनुकूलयत्नाश्रयतयेश्वरः सेत्स्यति यतः यस्मात् कृतिरपि हि यत्नोपि हि चेष्टया शरीरक्रियया अर्थम् कार्यम् विधत्ते कुरुते तथा च यत्नस्य शरीरक्रियां प्रति कारणत्वेपि क्षित्यादिसकलकार्यं प्रत्यकारणतया नोक्तविधयापीश्वरसिद्धिरितिभावः ॥ २० ॥

अथ परमाणुकारणतां खण्डयति, कस्मादिति—

कस्मादण्वोः क्रियास्यात्कथमथ मिलितौ निष्प्रतीकौ कथं वा कार्यं ताभ्यां तृतीयं किमिति च न महत्पारिमाण्ड्यतः स्यात् । तेभ्यः कस्मान्महान्स्यात्किमिति पुनरसा-

वेव नित्यो न ते स्यान्नित्यश्चा-
णुः कथं वा निरवयव इति ब्रू-
ह्यसत्कार्यवादिन् ॥ २१ ॥

हे असत्कार्यवादिन् मृदादिकारणे सर्वथा असदविद्यमानमेव कार्यं घटादि पश्चादुत्पद्यते इति वादिन् द्व्यणुकोत्पत्तये संयोगाय सर्गादौ अण्वोः परमाण्वोः क्रिया कस्माद्धेतोः स्यात् ईश्वरेच्छाहेतोरनन्तरपद्ये दूषितत्वात् अथ अनन्तरम् निष्प्रतीकौ निरवयवौ अणू कथम् मिलितौ संयुक्तौ स्याताम् संयोगस्यैकदेशवृत्तित्वनियमात् कार्यम् द्व्यणुकम् ताभ्याम् कारणपरमाणुभ्याम् तृतीयम् सर्वथा भिन्नम् कथं वा स्यात् कारणावयवातिरिक्तावयवस्य कार्येनुपलम्भात् च पुनः कारणगुणानां कार्ये सजातीयगुणान्तरोदये हेतुतायाद्व्यणुकादौ दर्शनात् पारिमाण्डल्यतःपर-

माणुनिष्ठपरिमाणात् द्व्यणुकं महत् किमिति न स्यात् त्र्यणुकवदिति भावः अन्यथा तेभ्यः द्व्यणुकेभ्यः जातस्त्र्यणुकपदार्थः महान् महत्त्वपरिमाणवान्कथं स्यात् पुनः किं च असौ एव त्र्यणुकपदार्थ एव नित्यः ते तव किमिति न स्यात् परमाणुकल्पना किमर्थेति भावः दृश्यद्रव्यस्य सावयवत्वानित्यत्वनियमे तु मूर्तद्रव्यस्यापि तथा नियम इति अणुर्वा परमाणुर्वा नित्यो निरवयवश्च कथं स्यात् ॥ २१ ॥

अथ क्षणिकबाह्यार्थवादिबौद्धमतं तिरस्करोति त्रिभिः, बाह्येति—

बाह्यं भोग्यं प्रजल्पन्क्षणिकमणुचयं भोक्तृसंघातमन्तः
स्कन्धानां पञ्चकं चेद्दृशमिति सुगतः पृच्छ्यतां वेदबाह्यः ।

किं ते मानान्तरेण प्रमितमिदमुत प्रौढिरेषा त्वदीया किं वा मोहात्प्रलापः किमथ जडजगद्विप्रलिप्सा कुबुद्धे ॥ २२ ॥

सुगतः बुद्धः इति वक्ष्यमाणरीत्या पृच्छ्यताम् कीदृशः वेदवाह्यः वेदविरोधी पुनः वाह्यम् शरीराद्बहिः स्थितम् सर्वभूतभौतिकम् क्षणिकम् उत्पत्तिक्षणमात्रस्थायिनम् अणुचयम् भूतचतुष्टयपरमाणुराशिरूपम् भोग्यं प्रजल्पन् तथा अन्तः शरीरान्तः ईदृशम् वाह्यवत्क्षणिकम् स्कन्धानाम् रूप १ विज्ञान २ वेदना ३ संज्ञा ४ संस्काराख्यानाम् सविषयेन्द्रिया १ हङ्कारेन्द्रियनिर्विकल्पज्ञान २ सुखदुःखज्ञान ३ सविकल्पज्ञान ४ रागद्वेषधर्माधर्मादिरूपाणाम् पञ्चकम् भोक्तृसंघातं च भोक्तृसमुदायं च प्रजल्पन् हे जड़ हे कुबुद्धे

ते तव मानान्तरेण प्रत्यक्षाद्यन्यमानेन इ-
दम् क्षणिकत्वादि प्रमितम् निश्चितम् किम्
उत अथवा एषा क्षणिकत्वादिकल्पना त्व-
दीया प्रौढिः त्वद्बुद्धिवैभवम् किंवा एषः
त्वदीयः प्रलापः व्यर्थवचः मोहात् भ्रान्त्या
किमथ किंवा जगद्विप्रलिप्सा जनवञ्चनेच्छा
अकारणद्वेषाद्वेदमार्गध्वंशनाय जनमनोरञ्ज-
नायाप्रामाणिककल्पनेति भावः ॥ २२ ॥

**संघीभावः कथं वा चलन-
विरहिणां भङ्गुराणामणूनां
संघोनन्यः कथं वा विषयप-
दमियात्कश्च संघं विधत्ते। स्क-
न्धानां सन्निपातः कथमिव
क्रियतां भोक्तृता का च धारा
कस्यस्तां भोगमोक्षौ वद जड**

सफलं केन वा दर्शनं ते ॥ २३ ॥

चलनविरहिणाम् कारणासंभवात् क्रियारहितानाम् भङ्गुराणाम् क्षणिकत्वेन क्रियोत्पत्तिक्षणास्थायिनाम् अणूनाम् कथम् वा केन प्रकारेण च देहादिरूपेण संघीभावः वा पुनः त्वन्मतेणुभ्यः अनन्यः अभिन्नः संघः देहादिरूपपरमाणुराशिः विषयपदम् कथम् इयात् अणूनामिन्द्रियाविषयत्वायोग्यतया इन्द्रियगोचरत्वं कथं प्राप्नुयात् च पुनः त्वन्मते देहादिसंघातातिरिक्तचेतनस्य कस्यचिदभावात् भूतभौतिकसंघम् कः विधत्ते कः करोति स्कन्धसंघः करोतीति न स्कन्धानां सन्निपातः संघः कथमिव केन प्रकारेणेव एतत्संघोपि कर्त्रन्तरापेक्षा तुल्यैवेति भावः किंच त्वन्मते समुदायस्यावयवानन्यत्वेन पञ्चसु कियतां भोक्तृता कर्तृतेति यावत् अहमाकारविज्ञानधारास्कन्धस्य कर्तृ-

तेत्यपि न, धारा च का धारापि का क्षणिकवि-
ज्ञानमेव तथा च क्षणान्तरास्पर्शित्वेन कथं
सा कर्त्री भोक्त्री वा एवं च भोगमोक्षौ कस्य
स्ताम् स्थायिभोगमोक्षेच्छाकर्तुरभावेन न
कस्यापि तथा च हे जड़ त्वम् वद कथय ते
तव दर्शनम् शास्त्रम् केन वा केन फलेन प्र-
कारेण वा सफलम् ॥ २३ ॥

**नाविद्यादिप्रवृत्तेर्द्विविधसमु-
दयस्तेयदेकैकसन्तानरूयन्तुत्वा-
दनेन प्रभवति किमरे हेत्व-
संबन्धिकार्यम् । तच्चेन्निर्हेतुकं
स्यात्करणविफलतास्वप्रतिज्ञा-
विरोधौ त्रैविध्यं चाप्यभावे
कथमिति वितथो बुद्धबन्धोः
प्रलापः ॥ २४ ॥**

द्विविधसमुदयः उक्तभोक्तृभोग्यसमुदायः अविद्यादिप्रवृत्तेः कार्यकारणभावेन अविद्यादीनां निरन्तरप्रवृत्तेः हेतोः न स्यात् कुतः यत् यस्मात् ते अविद्यादयः एकैकसन्नाः एकैकस्मिन्नष्टाः एकैकोत्पत्तिहेतुत्वेपि कथंचित् क्षणिकानामुत्पन्नानेकसंघीभावेन हेतुता एकैककार्योत्पत्तिक्षणएवनष्टत्वादितिभावः वस्तुतस्तु उत्पत्तावपि न हेतुत्वम् यस्मात् नश्यन् स्वयं विनश्यन्पदार्थः उत्पादने न प्रभवति स्वविनाशक्षणे कार्योत्पादने न समर्थो भवति कार्येणासंवन्धादिति भावः इष्टत्वेत्वाह अरे किं कार्यम् हेत्वसंवन्धि कारणसंवन्धं विना न किंचित्कार्यमिति भावः चेत् यदि तत् कार्यम् निर्हेतुकम् कारणसम्बन्धं विनैव स्यात् उत्पद्येत तर्हि करणविफलतास्वप्रतिज्ञाविरोधौ स्याताम् विनैव कारणं कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन तत्तत्कार्ये प्रतिलोकेङ्गीकृततत्तत्कारणानां विफलता तथा चतुर्विधान्हेतून्प्रती-

त्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति सूत्रस्वप्रतिज्ञा-
विरोधः च पुनः त्वन्मते अभावे त्रैविध्यमपि
कथम् अभावस्यावस्तुत्वेनाङ्गीकारात्कार-
णादिकिंचित्सम्बन्धस्य तत्रासत्वेन विशेषस्य
दुर्निरूप्यत्वादितिभावः इति उक्तप्रकारेण
बुद्धबन्धोः कुत्सितबुद्धस्य प्रलापः विरुद्धाने-
कवादः वितथः न सम्यक् ॥ २४ ॥

स्वप्नवद्विनापि वाह्यार्थं सर्वाकारज्ञानेनै-
वाखिलव्यवहारसिद्धेर्बाह्यार्थोत्पत्त्य-
नुपपत्तेश्च विज्ञानैकवादिनो बु-
द्धस्य मतं खण्डयाति,नेति—

नापोद्यं मानासिद्धं कथमिव विविधं ज्ञानमर्थापलापे बाह्योर्थानां न दृष्टो वहिरिति च पदं न प्रसिद्धार्थमृच्छेत् । वेद्या

विज्ञानभेदाः कथमथ विविधा वासना वा कुतः स्युः किं च प्रागुक्तदोषाःक्षणिकचितिहतस्तेन विज्ञानवादः ॥ २५ ॥

मानसिद्धम् प्रत्यक्षादिसिद्धं वाह्यघटादिवस्तु नापोह्यम् नास्तीति वाच्यम् न किंच अर्थापलापे वाह्यार्थास्वीकारे ज्ञानम् विविधं कथमिव नानाकारं कथमिव स्यात् विषयवैचित्र्यतन्त्रत्वात्तस्य स्वप्ने इव वासनावैचित्र्याज्ज्ञानवैचित्र्यमिति चेत् अर्थानाम् जाग्रत्पदार्थानाम् वाधो न दृष्टःतथा सति स्वाप्नानामिव वाधः स्यात् च पुनः वहिः इति पदम् प्रसिद्धार्थम् प्रसिद्धं कंचिदर्थम् न ऋच्छेत् न प्राप्नुयात् निरालम्बमेव वहिः पदं स्यात् किंच विज्ञानभेदाः ज्ञानानां व्यावृत्तयो वैलक्षण्यादीति च कथं वेद्याः ज्ञातुं शक्याः

ज्ञानानां क्षणिकत्वात् स्थायिज्ञात्रन्तराभावात् अथ ज्ञानरूपाखिलपदार्था इत्यङ्गीकारानन्तरमपि विविधाः वासना वा वासना एव कुतः कस्माद्धेतोः स्युः ज्ञानानां हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयादयः हेतुभूतबाह्यार्थो नास्त्येवेति भावः किंच क्षणिकचिति क्षणिकाविज्ञाने प्रागुक्तदोषाः अनन्तरपद्योक्तदोषाः क्षणिकानां कारणत्वानुपपत्त्यादयः स्युः तेन हेतुना क्षणिकविज्ञानवादः हतः विनष्टः ॥ २५ ॥

अभावाज्जगदुत्पद्यते शून्याद्वेति
मतं खण्डयति, नेति—

नाभावाद्भावजन्म क्वचिदपि कलितं निर्विशेषाद्विचित्रं न स्यात्तेनानुविद्धे ह्यसदसदिति च प्रत्ययः स्यादशेषे । के-

नाभावप्रथा ते किमिति न सकलं सर्वतः स्यादभीष्टं सर्वेषा स्यादयत्नं किमिति जड़ भवानात्मघाते प्रवृत्तः ॥ २६ ॥

क्वचिदपि कुत्रापि अभावात् भावजन्मभावपदार्थोत्पत्तिः न कलितम् न ज्ञातम् तथासति खपुष्पादेरपि शस्यादिस्यादितिभावः किंच निर्विशेषात् एकविधशून्यरूपाभावात् विचित्रम् नानाविधजगत्कार्यम् न स्यात् किंच कार्यकारणान्वितंभवति तथाच तेन अभावेन अनुविद्धे अन्विते अशेष सर्वस्मिन् जगति हिः प्रसिद्धौ यद्यदन्वितं तत्रतत्प्रत्ययः प्रसिद्धः तथाच असत् असत् इतिच इत्येव प्रत्ययःस्यात् किंच ते तव अभावप्रथा अभावरूपकारणस्यप्रसिद्धिः केनअवस्तुनीन्द्रियाद्यसम्बन्धेन न केनापिप्रत्यक्षादिप्रमाणेन त-

त्वासिद्धिरितिभावः किंच सामान्याभावरूप-
कारणस्य सर्वत्रसत्त्वात् सकलम् सर्वं कार्यम्
सर्वतः सर्वत्र किमिति न स्यात् किंचाभावस्य
सुलभत्वात् अयत्नम् यत्नं विनैव सर्वेषाम् अ-
भीष्टम् स्यात् तस्मात् हे जड़ आत्मघाते स्व-
नरकहेत्वसदुपदेशे भवान् किमिति कथम्
प्रवृत्तः ॥ २६ ॥

सदैकस्वाभावादर्शनेन सर्वे पदार्थाः सप्त
स्वभावाः स्यादस्ति १ स्यान्नास्ति २ स्याद-
स्ति च नास्ति च ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्या-
दस्ति चावक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्त-
व्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चे-
ति स्यादिति कथं चिदर्थकः इत्यादि च दि-
गम्बरमतं खण्डयाति, नैक इति—

नैकोर्थः सप्तधा स्याद्भवाति
यादि भवेत्साप्तविध्यं च तद्व-
ज्जीवा जीवादयोर्थाः किमिति

च न तथास्याज्जगच्चाव्यवस्थम् । संदेहः स्याद्विरोधादवधृतिरथ ते बन्धमोक्षाव्यवस्था सर्वानैकान्त्यवादो गतवसन ततो भाति मत्तप्रलापः ॥२७॥

एकोर्थः घटाद्येकपदार्थः सप्तधा न स्यात् विरुद्धधर्माणां कथञ्चिदेकत्र समावेशेपि धर्म्यभेदादिति भावः यदि सर्ववस्त्वनैकान्तम् भवति तर्हि साप्तविध्यं च सप्तविधत्वमपि तद्वत् भवेत् घटादिवदनैकान्तं भवेत् तथा च भग्नस्ते नियमः च पुनः जीवाऽजीवादयः अर्थाः तथासप्तविधाः किमिति न भवेयुः इष्टापत्तौ तु जगत् चात् शास्त्रम् अव्यवस्थम् स्यात् अयं जीवोयमजीवः इदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति नियमस्य सप्तभङ्गीन्यायेन भङ्गात् किंच ते तव अवधृ-

तिः स्वशास्त्रीयानिश्चयः सन्देहः स्यात् सन्देहरूप एव स्यात् कस्मात् विरोधात् निश्चयेपि सप्तप्रकारन्यायावतारेण विरुद्धसप्तकोट्यवगाहित्वान्निश्चयस्य अथ अनन्तरम् उक्तप्रकारेण बन्धमोक्षाऽव्यवस्था स्यात् ततः तस्मात् हे गतवसन वस्त्रहीन सर्वानैकान्त्यवादः मत्तप्रलापः भाति मत्तप्रलाप इव निरर्थकोनुपादेयो भातीति भावः ॥ २७ ॥

हैरण्यगर्भमतं खण्डयति, एवमिति—

एवं हैरण्यगर्भाद्युदितमपि जगत्कारणं नादराहं यस्मात्कस्य प्रसूतिः श्रुतिभिरधिगता कृत्तमायुर्मितं च । अस्य ज्ञानादियोगं गमयति च यतो ब्रह्मतो ब्रह्मवाणी तस्माद्ब्रह्मैव

मायाशवलितमुचितं श्रौतमेकं निदानम् ॥ २८ ॥

एवम् नैयायिकाद्यभिमतकेवलनिमित्तकारणवत् हिरण्यगर्भोपासकादिकथितमपि जगत्कारणं हिण्यगर्भादि आदरार्हम् आदरयोग्यं न कस्मात् यस्मात् श्रुतिभिः कस्य ब्रह्मणः प्रसूतिः उत्पत्तिः अधिगता निश्चिता तथा पुराणादौ मितम् द्विपरार्द्धसंमितम् आयुश्च क्लृप्तम् निरूपितम् हिरण्यगर्भोपि कार्यमेवेति भावः च पुनः यतः यस्मात् ब्रह्मवाणी वेदः अस्य कार्यब्रह्मणः ज्ञानादियोगम् ज्ञानशक्त्यादेः सम्बन्धम् प्राप्तिम् ब्रह्मतः ईश्वरात् गमयति बोधयति तस्मात् श्रौतम् श्रुत्येकगम्यम् एकम् अद्वितीयम् ब्रह्मणैव मायाशवलितम् अध्यस्तमायायोगि निदानम् जगदादिकारणम् उचितम् ॥ २८ ॥

अथ देहात्मवादिमतं खण्डय-
ति, कश्चिदित्यादिचतुर्भिः—

कश्चिद्दुःखी स्वजन्मप्रभृति सुखयुतश्चापरः कस्य हेतोःकस्मादाद्या प्रवृत्तिस्तनुरपि च कुतः किं न वेत्ति प्रमीतः। स्वाभाव्यं हेतुसाम्ये सममिति विदितं दीपबीजाङ्कुरादौ वैषम्यं कर्मजन्यं यदि गदसि जनेः पूर्वमध्यात्मसिद्धिः॥ २९॥

स्वजन्मप्रभृति स्वजन्मकालादारभ्य कश्चिद्दुःखी अपरश्च अन्यश्च सुखयुतः सुखी कस्य कस्मात् हेतोः तथा आद्या प्रथमा स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिः कस्मात् हेतोः च पुनः

तनुरपि शरीरमपि कुतः कस्माद्धेतोः तथा प्रमीतः मृतः किं न वेत्ति कथं न जानाति शरीरात्मात्वस्त्येवस्वभाव एव विचित्रदुःखादिहेतुरिति चेत् हेतुसाम्ये कारणसमत्वे स्वाभाव्यम् स्वभावभावः निजधर्मवत्त्वम् समम् भवति इति दीपबीजाङ्कुरादौ विदितम् प्रसिद्धम् तैलादिहेतुसाम्ये सर्वदीपानां प्रकाशनत्वादि स्वभाव्यं समम् तथा बीजादिहेतुसाम्ये व्यक्तिविशेषत्वादि बीजाङ्कुराणाम् हेतुवैषम्ये तु स्वभाव्यवैषम्यम् तथा च न वैचित्र्ये हेतुःस्वभाव इति भावः यदि वैषम्यम् सुखदुःखादिवैचित्र्यम् कर्मजन्यम् गदसि बदसि त्वम् तर्हि जनेः शरीरोत्पत्तेः पूर्वमपि आत्मासिद्धिः शरीरोत्पत्तिसमये तादृशकर्मणामसंभवेन स्वदृष्टरूपप्राचीनकर्मकर्तृशरीरातिरिक्तानित्यात्मासिद्धिर्बलात्सिद्धेति भावः ॥ २९ ॥

मानं प्रत्यक्षमेकं यदि कथय कथं भाषितं ते प्रमाणं सम्भाव्यार्थं सदोषं यदि तदपि वली किं न वेदो विदोषः । न ह्यध्यक्षं विनाक्षैर्न च तव सुगमा मानताध्यक्षमात्रे ज्ञानं नान्यस्य बोद्धुं प्रभवति च भवांस्तेन मिथ्याप्रलापी ॥ ३० ॥

आत्मादिनिश्चये यदि त्वन्मते प्रत्यक्षम् एकम् मानम् प्रत्यक्षरूपमेकमेव प्रमाणम् तर्हि ते तव भाषितम् वचनम् कथम् प्रमाणम् इति त्वम् कथय प्रत्यक्षातिरिक्तं हि वाक्यम् स्यादेतत् सदोषम् भ्रमप्रमादादिदोषवत्पुरुषजन्यत्वदोषसहितम् तद-

पि त्वद्भाषितमपि यदि सम्भाव्यर्थम् नि-
श्चितार्थकम् प्रमाणमिति यावत् तर्हि वि-
दोषः अपौरुषेयत्वेनोक्तदोषशून्यः वेदः किम्
बली न प्रमाणं न किन्तु प्रमाणमेव किञ्च
अनुमानमानमवश्यमङ्गीकार्यम् हियतः अक्षैः
इन्द्रियैः विना अध्यक्षम् प्रत्यक्षम् न सि-
ध्यति इन्द्रियाणित्वनुमेयान्येवेति भावः तत्
अध्यक्षमात्रे प्रत्यक्षे एव मानता प्रामा-
ण्यम् तव न सुगमा नैव सुलभा किञ्च केव-
लप्रत्यक्षवादी भवान् अन्यस्य पुरुषस्य
ज्ञानम् ज्ञानेच्छादि बोद्धुम् ज्ञातुम् न च प्र-
भवति नैव समर्थोभवति परेच्छादीनां चेष्टा-
दिनानुमेयत्वात् तेन उक्तसर्वहेतुना भवान्
मिथ्याप्रलापी मिथ्यावदनशीलः ॥ ३० ॥

**गौरः स्थूलो युवाहं पटुरि-
ति च तनावात्मबुद्धिर्जनानां**

स्वाभाव्यादेवसिद्धेत्यधिगम-
यदिदं निष्फलं दर्शनं ते । वेद-
द्वेषात्प्रवृत्तं यदि वत नतरां द्वे-
षमूलं प्रमाणं दैवान्नष्टस्त्वमे-
कः किमिति शठ परान् हन्त
हन्तुं प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

किञ्च जनानाम् प्राणिनाम् गौरः स्थूलःयुवा च पुनः पटुः कुशलः अहम् इति इत्याकारा तनौ शरीरे आत्मबुद्धिः स्वभाव्यात् स्वभावात् एव सिद्धा इति अस्मात् हेतोः इदम् स्वभावसिद्धदेहात्मत्वम् अधिगमयत् बोधयत् ते तव दर्शनम् शास्त्रम् निष्फलम् त्वद्दर्शनम् यदि वेदद्वेषात्प्रवृत्तम् तर्हि वतेति खेदे द्वेषमूलम् अतः प्रमाणम् नतराम् कथमपि प्रमाणं न स्यात् तस्मात् हे शठ व-

ञ्चक दैवात् अशुभप्रारब्धात् एकः त्वम् नष्टः विपरीतबुद्धिर्जातः परन्तु हन्तेति खेदे परान् अन्यान् हन्तुम् शास्त्ररचनया वेदविरुद्धमतीन् कर्तुम् किमिति किमर्थम् प्रवृत्तः ॥३१॥

रतोरक्तप्रसूतं जड़मशनचितं षड्विकारं त्वगस्थिस्नायुक्रव्यान्त्रमज्जारुधिरमयमतिस्वल्पमाध्यामयाढ्यम्। प्राणायामे मृदादिप्रतिममपि च विट् कीटभस्मावशेषं देहं तं मूढ़ कस्मादहमिति मनुषे केन वा वञ्चितोसि ॥ ३२ ॥

हे मूढ़ तम् तुच्छत्वेन प्रसिद्धम् देहम् कस्मात् हेतोः अहम् इति त्वम् मनुषे आत्म-

त्वेनाङ्गीकरोषि न तु ग्लानिमिति भावः अवश्यं मूढत्वात् केन वा केनापि वञ्चितः त्वम् आसि देहम् कीदृशं रेतोरक्तप्रसूतम् पित्रोर्धातुभ्यामुत्पन्नम् जडम् अशनेन अन्नादिभक्षणेन चितम् वृद्धम् षड्विकारम् जायते स्तीत्यादिषड्विकारयुतम् त्वक् चर्म अस्थि स्नायु नाड़ी ऊव्य मांस अन्त्रमालाकारमलाद्याशयविशेष मज्जा अस्थ्यन्तःसंसक्तरसरुधिरमयम् एतत्प्रचुरम् अतिस्वल्पम् आध्याऽऽमयाढ्यम् मानसशारीरदुःखयुतम् प्राणापाये प्राणवियोगे मृदादिप्रतिमम् मृत्पिण्डादितुल्यम् अपि च किञ्च विट् कीटभस्मावशेषम् मृत्य्वनन्तरं भक्षणबहुकालास्थितिदाहैर्मलकृमिभस्मरूपेणावशिष्यमाणम् परिणतम् ॥ ३२ ॥

इन्द्रियात्मवादिमतं खण्डयति, खानामिति—

खानामात्मत्ववादे प्रतिनियतगतौ स्वामिनानात्वदोषा-

देहोन्माथप्रसङ्गः समुदितवि-
षये त्वन्धमूकाम्रियेरन् । उ-
क्तिर्दृष्टश्रुतानामपि च न घटते
नापि संधो निरूप्यः स्वमद्रष्टैव
नस्याच्छयनमरणयोर्निर्विशे-
षाद्वयं स्यात् ॥ ३२ ॥

खानाम् इन्द्रियाणाम् आत्मत्ववादे आ-
त्मत्वौक्तौ देहोन्माथप्रसङ्गः स्यात् कस्मात्
प्रतिनियतगतौ प्रतीन्द्रियम् आत्मत्वस्य नि-
श्चितप्राप्तिर्यत्र तत्र पक्षे स्वामिनानात्वदो-
षात् बहुस्वामिभिः स्वस्वकार्यायभिन्नदेशे-
ष्वाकृष्ट उन्मथ्यत एवैको लोके समुदितवि-
षये तु समुदायं प्राप्तानीन्द्रियाणि यत्र तत्र
पक्षे तु अन्धमूका म्रियेरन् समुदायघटक-
किञ्चिद्विनाशे तादृशसमुदायरूपात्मनो वि-

नाशादन्धादीनां मरणप्रसङ्गो दुर्वारः अपि च किंच दृष्टश्रुतानाम् पदार्थानाम् उक्तिः कथनम् लोके विदितम् न घटते नह्यन्यदृष्टोन्यश्रुतोवार्थौ दर्शनश्रवणसामर्थ्यहीनोन्येनोच्यते सङ्घोपि उक्तेन्द्रियसमुदायोपि न निरूप्यः सङ्घिभिर्भिन्नः सङ्घो नवेति न निरूपणीयः तथास्वप्ने स्वप्नद्रष्टा नैव स्यात् खानामभावेनात्माभावात्स्वप्नबोधो न स्यादिति भावः तथा मरणे इव शयनेपि भयं स्यात् कस्मात् शयनमरणयोर्निर्विशेषात् उभयत्रेन्द्रियलयसाम्यात् ॥

प्राणात्मत्वं खण्डयति, प्राण इति—

प्राणो नात्मा जडत्वादशनसिततया तृप्तिलाभात्सुषुप्तावेतस्मिन्संचरत्यप्यहमचल इति प्रत्ययादश्मयत्वात् । स्व-

ष्टा स्वोत्क्रान्तयेस्या मरणमपि धृतेर्जीवशंकाभिधेयस्तस्मादन्योस्ति रक्षन्स्वनिलयममुना दीप्तिमानेकहंसः ॥२४॥

प्राणः आत्मा न कस्मात् जड़त्वात् जडत्वं तु प्राणस्य अशनासिततया अन्नभक्षणेन बद्धतया प्राणस्थितेरन्नाधीनत्वात् तथा अम्मयत्वात् आपोमयः प्राण इति जलाधीनत्वात् पुनः कस्मात् सुषुप्तौ वृत्तिलाभात् अधिकप्रवृत्त्युपलम्भात्प्राणस्य आत्मनश्च तदा परमात्मनिलयश्रवणादिति भावः पुनः एतस्मिन् प्राणे संचरत्यपि अहम् अचलः स्थिरः इति प्रत्ययात् प्रतीतेः किंच आत्मा तस्मात् प्राणात् अन्यः अस्ति कीदृशः स्वोत्क्रान्तये शरीरात् स्वस्य निर्गमाय अस्य प्राणस्य स्रष्टा उत्पादकः पुनः आमरणम् मरणपर्यन्तम्

अस्य घृतेः धारणात् जीवशब्दाभिधेयः जीवशब्दवाच्यः पुनः स्वानिलयम् स्वालयं शरीरम् अमुना प्राणेन रक्षन् पालयन् हेतुरिदं विशेषणत्रयम् कर्म्मकरणप्राणात् कर्त्रात्मनो भेदे पुनः दीप्तिमान् स्वप्रकाशवान् पुनः एकहंसः एकस्सन्नवस्थात्रये संचरति ॥३४॥

मनस आत्मत्वं निराकरोति, उद्भूतेरिति—

उद्भूतेःसाधनत्वादशनमयतया शुद्ध्यशुद्धिप्रतीतेर्हेतुत्वाद्बन्धमुक्त्योस्तदनुतनुभृते स्तन्मयत्वश्रुतेश्च । जाग्रत्स्वप्नप्रशान्तौ करणगणलये तत्प्रशान्तेः सुषुप्तेरुत्थाने सुप्तिसौख्यस्मृतिभिरपि मितं मानसं चापि नात्मा ॥ ३५ ॥

च पुनः मानसमपि मनोपि आत्मान इति मितम् निश्चितम् कुतः उद्भूतेः उत्पत्तेःसाधनत्वात् श्रवणादौ करणत्वात् अशनमयतया अन्नविकारत्वात् शुद्ध्यशुद्धिप्रतीतेः मनस्तुद्विविधं प्रतीयते नात्मातथा बन्धमुक्त्योर्हेतुत्वात् तदनु तनुभृतेः मनोनुशरीरग्रहणात् जीवस्य मनो यत्तनुं गृह्णाति जीवोथ तां गच्छतीति भावः च पुनः तन्मयत्वश्रुतेः तादात्म्याध्यासेनात्मनः मनोमयत्वश्रवणात् जाग्रत्स्वप्नप्रशान्तौ सुषुप्तौ करणलये सति तत्प्रशान्तेः मनसो लयात् सुषुप्तेः सकाशात् उत्थाने जागरे सुप्तिसौख्यस्मृतिभिरपि सुषुप्तितत्रत्यसुखयोः स्मरणाच्च मनस आत्मत्वे तत्र तल्लयेन तदानुभवितुरभावात्स्मृत्यनुपपत्तिरिति भावः मनसीवात्मनि तूत्पत्त्याद्यष्टकं न सम्भवतीति शास्त्रादिभिर्ज्ञेयमिति च ॥ ३५ ॥

स्थिरविज्ञानमात्मेति कस्यचिन्मतन्नि-
राकरोति, विज्ञानमिति—

विज्ञानं स्थायि यत्तत्सम-
मिह मनसा किञ्च नानात्म-
तास्यात्तस्यानेकात्मकत्वात्तद-
भिमतिवशादात्मबन्धश्रुतश्च ।
सारथ्यं तस्य क्लृप्तं यदपि तनु-
रथे स्वात्मनो भोगमुक्त्योस्त-
स्मादन्योस्य साक्षी तदुपहि-
ततनुश्चिन्मयोस्त्यन्तरात्मा ॥

इह शरीरे स्थायि नित्यम् यद्विज्ञानम् बु-
द्ध्यपरपर्यायम् तत् मनसा समम् उत्पत्त्यादि-
मत्त्वेन तुल्यम् किञ्च तद्यद्यात्मा स्यात्तर्हि
नानात्मता स्यात् कुतः तस्य विज्ञानस्य

अनेकात्मकत्वात् सावयवत्वात् अवयवावय-
विनोस्तादात्म्येन नानावयवरूपात्मानः स्यु-
रिति भावः तदभिमातिवशात् आत्मबन्धश्रु-
तेश्च विज्ञाने तादात्म्याध्यासहेतोः आत्मनो
बन्धश्रवणाच्च बुद्धेरन्य एवात्मेति भावः स्वा-
त्मनः भोगमुक्त्योः भोगमुक्तिनिमित्तम् तनु-
रथे शरीररथे तस्य विज्ञानस्य यदपि सार-
थ्यम् सारथित्वम् क्लृप्तम् कल्पितम् श्रुतौ
तदपि बुद्ध्यात्मनोर्भेदे हेतुरित्यर्थः तस्मात्
हेतोः अस्य विज्ञानस्य साक्षी ज्ञाता तदुप-
हिततनुः विज्ञानेनैकीभूतस्वरूपः वस्तुतः
चिन्मयः चिद्रूपः अन्तः सर्वान्तः अधिष्ठान-
भूतः विज्ञानादेः अन्यः आत्मा अस्ति ॥३६॥

सकलशरीरव्यापिज्ञानगुणकोणुप्रमाण
आत्मेति पाञ्चरात्रादिमतं
खण्डयति, अण्वात्मेति—

अण्वात्मा चित्स्वरूपो यदि

सकलतनौ शैत्यबोधो न ते
स्यान्नावैधर्म्यैस्यबोधः सकल-
तनुगतग्राहकोन्यो गुणश्च । वै-
धर्म्यैणोगुणश्चित् कथमखि-
लतनुम् व्याप्नुयादाणवं वा सि-
द्धं केनात्मनस्ते श्रुतिभिरिति
नयत्तास्तदानन्त्यानिष्ठाः॥३७

यदिचित्स्वरूपः अण्वात्मा अणुपरिमाण आत्मा तर्हि ते तव मते सकलतनौ आत्मसंबद्धाणुरूपशरीरावयवातिरिक्तसर्वदेहे शैत्यबोधो न स्यात् व्यापिज्ञानगुणवानात्मेति नोक्तदोष इति चेत् वैधर्म्यै एव गुणगुणिभावदृष्टेः आत्मापि चित्गुणो ज्ञानं चेति अवैधर्म्यै वैधर्म्याभावे सकलतनुगतग्राहकः सर्वदेहगतशैत्यादिग्रहणकर्ता अस्य आत्मनः

वोधो गुणश्च ज्ञानाख्यगुणोपि अन्यो न स्यात् चित्त्वाविशेषादात्मातिरिक्तो न भवेत् वैधर्म्ये आत्मज्ञानयोर्वैधर्म्ये तु अणोः जड़ात्मकाण्वात्मनः चित् चिद्रूपः गुणः ज्ञानम् अखिलतनुं कथं व्याप्नुयात् गुणगुणिनोः समानदेशत्वनियमादिति भावः वा किंवा आत्मनः आणवम् अणुपरिमाणम् ते तव केन प्रमाणेन सिद्धम् वालाग्रशतभागस्येत्यादि श्रुतिभिरिति न वाच्यम् यत् यस्मात् ताः श्रुतयः तदानन्त्यनिष्ठाः आत्मनो परिच्छिन्नत्वेतात्पर्यवत्यः विरुद्धानेकात्मपरिमाणश्रुतयस्तूपाध्यालम्बाः ॥ ३७ ॥

भाट्टमतं दूषयति, नैक इति—

नैकः स्याच्चिज्जड़ात्मा कथमथ विषयः स स्वयं स्वस्य कौ तावंशौ योगस्तथात्मा कि-

मिति च जड़ता केन वा चे-
तनस्य । कर्तृत्वं तस्य कीदृक्
करणसमुदयं सैष धत्ते कथं वा
तत्त्वं जीवस्य देवप्रियपशुभि-
रिदं कर्मठैर्दुर्निरूपम् ॥ ३८ ॥

आत्मा एकः सन् चिज्जड़ात्मा न स्यात्
विरुद्धोभयरूपो न स्यात् अथ उभयरूपत्वो-
क्त्यनन्तरम् जड़श्च चितो विषय इति स
आत्मा स्वस्य विषयः स्वयं कथं स्यात् अं-
शयोरंशिनाऽभेदेपि परस्परं भिन्नयोर्विषय-
विषयिभावो न विरुद्ध इति चेत् तौ चि-
दचिद्रूपौ अंशौ कौ किमात्मकौ तयोः योगः
सम्बन्धश्च कः अवयवत्वं सम्बन्धो वा न नि-
रूपयितुं शक्यते चितीभावः तथा आत्मा
कः अंशाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वादिना न निरू-
प्यः सोपि च पुनः चेतनस्य जड़ता किमि-

भोगव्यवस्थाव्यतिकरमयते ये-
न सर्वैर्मनोऽपि । नानात्म्यं चा-
प्रमाणं गदसि यदि तनूपाधि-
भिस्त्वं व्यवस्थां सिद्धेऽसिद्धे-
ऽपि भेदे यत इह विफलाः क-
ल्पनीया विशेषाः ॥ ३९ ॥

जीवानाम् वैभवम् विभुत्वम् सर्वगतत्वं चेत् यदि तर्हि सर्वशरीरेषु सर्वात्मसत्तामम-तयोरनिवार्यत्वेन भोगव्यवस्था न स्यात् एष भोगोस्यैवेति किन्तुसर्वभोगास्सर्वेषां स्युः कस्मात् तनुकृतिकरणादृष्टसाधारणत्वा-त् शरीरप्रयत्नेन्द्रियप्रारब्धानाम् एतस्यैवा-त्मन इत्यत्र हेत्वसत्त्वेन सर्वात्मसु तुल्यत्वा-त् यन्मनसा यस्यात्मनस्संयोगस्तन्मनसा तस्यैव भोगो नैवमपि व्यवस्था येन हेतुना

मनोपि मूर्तत्वात् सर्वैः आत्माभिः व्यतिकरम् सांकर्यम् संयोगम् अयते प्राप्नोति यदि तनूपाधिभिः देहरूपोपाधिहेतुना व्यवस्थाम् त्वम् गदसि तत्तदात्मन्युत्पन्नभोगे कश्चिद्विशेषो भवतीति तत्तद्भोगविशेषे तत्तद्देहहेतुतेति तर्हि नानात्म्यं च आत्मनानात्वमेव अप्रमाणं स्यात् एकात्मवादेपीत्थं व्यवस्थोपपत्तौ नानात्मस्वीकारो व्यर्थ इति भावः विशेष आत्मभेदे हेतुरिति चेत् एकविशेषस्य सर्वभेदकत्वे वियत्यपि भेदापत्तिः बहूनां तत्त्वे विशेषाश्रयाणां भेदा विनैव विशेषान्पूर्वतः सिद्धाः इत्थम् यतः यस्मात् इह आत्मानि भेदे सिद्धे आसिद्धे अपि वा कल्पनीया विशेषाः विफला विशेषपदार्थस्वीकार एव व्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चात्मन्यनवयवेन सम्प्रयोगः सम्भाव्यो निरवयवस्य

मानसस्य । न द्रव्यं निरवयवं न शाश्वतं वा तद्धर्मो न च धिषणा यतो जड़ा स्यात् ॥ ४० ॥

किञ्च अनवयवे आत्मनि निरवयस्य मानसस्य मनसः संप्रयोगः संयोगः आत्मनि बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तये तार्किकाभिमतः न संभाव्यः हेतवस्त्वणुकारणखण्डनोक्ताः तथा द्रव्यम् निरवयवम् न संभाव्यम् शाश्वतं वा नित्यमपि न संभाव्यम् च पुनः धिषणा चैतन्यम् ज्ञानमिति यावत् तद्धर्मः द्रव्यधर्मः न यतःयस्मात् जड़धर्मत्वे धिषणापि जड़ा स्यात् विरुद्धस्वभावयोर्धर्मधर्मिभावादर्शनात् तथाच चेतनज्ञागुणत्वादात्माद्रव्यमतो जड़ इति वाग्विलासमात्रमिति भावः ॥ ४० ॥

अज्ञानं स्वमथ सुखं सुषुप्तबु-

द्धं बुद्धस्त्वं स्मरसि कथं स्वतो जड़ात्मा । विज्ञानान्ययमयमित्यनेकसङ्ख्यान्यद्राक्षं चिरमिति केन वेत्स्यसाक्षी ॥ ४१ ॥

किञ्च हे तार्किक स्वतः स्वरूपतः जड़ात्मा जड़रूपः त्वम् सुषुप्तबुद्धम् सुषुप्तौ जड़त्वात् अननुभूतम् अज्ञानम् स्वम् आत्मानम् अथ तत्कालीनम् सुखम् बुद्धः सुषुप्तेः प्रतिबुद्धः सन् कथम् स्मरसि सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति तथा असाक्षी जड़त्वादिन्द्रियादि विना द्रष्टुमशक्तस्त्वम् घटोयं पटोयम् इति इत्याकाराणि अनेकसंख्यानि धारात्मकबहूनि विज्ञानानि केन विज्ञानेन वेत्सि जानासि येन चिरम् बहुकालम् अमुं घटम् अहम् अद्राक्षम् इति वदसि क्रमेणोत्पन्नविनष्टविज्ञानानां समुदायासम्भवेन त-

द्विषयकज्ञानान्तरासम्भव एव तस्मात् सौ-
षुप्तज्ञानधारादिसाक्षितया नित्यचिद्रूप आ-
त्मावश्यमभ्युपेय इति भावः ॥ ४१ ॥

एवं द्वैतमतानि निरस्य श्रुतिता-
त्पर्यवदद्वैतमात्मस्वरूपं बोध-
यति, इच्छादेरित्यादिना—

इच्छादेरुदयविनाशसन्त-
तीनामक्षाणामसुमनसां धि-
यश्च तस्मात् । द्रष्टान्योस्त्य-
विपरिलुप्तदृक् स तत्त्वो निःस-
ङ्गो विहरति यः पुरत्रयेपि ॥४२॥

तस्मात् जडानामनात्मत्वात् तेभ्यः अन्यः
द्रष्टा साक्षी आत्मा अस्ति केषां द्रष्टा इच्छा-
देः उदयविनाशसन्ततीनाम् इच्छाक्रोधलो-
भादेः उत्पत्तिविनाशधाराणाम् अक्षाणाम्

इन्द्रियाणाम् असुमनसाम् प्राणानाम् मनसाम् च पुनः धियः बुद्धेः कीदृशः अविपरिलुप्तदृक्सतत्वः अविनाशिज्ञानस्वरूपः पुनः यः आत्मा पुरत्रये शरीरत्रये अवस्थात्रये इति यावत् निःसङ्गः साक्षी सन् विहरति ॥ ४२ ॥

श्रुतिषु द्रष्टाश्रोत्रादिप्रयोगाज्ज्ञानवान्नात्मा जड़ः किन्तु स्वयं प्रकाशज्ञानमेवेति दर्शयति, संशान्ते इति—

संशान्ते रविशशिवह्निवाक्-
प्रकाशे निर्वाणे करणगणे नि-
रस्तसङ्गः । स्वज्योतिः प्रकटि-
तवासनामयार्थश्चिद्धातुःश्रुति-
भिरुदीरितोन्तरात्मा ॥ ४३ ॥

रविशशिवह्निवाक्प्रकाशे सूर्य्यचन्द्राग्निगिरां प्रकाशे संशान्ते सम्यक्निवृत्ते सति कर-

णगणे इन्द्रियसङ्घे निर्वाणे शान्ते लीने ऐन्द्रियप्रकाशाभावे च सति स्वप्ने इतिभावः श्रुतिभिः अन्तरात्मा उदीरितः कथितः कीदृशः निरस्तसंगः सुप्तशरीरेन्द्रियतादात्म्यशून्यः स्वज्योतिः स्वयंप्रकाशः स्वप्ने प्रकाशान्तरानपेक्षः स्वरूपप्रकाशेनैव सर्वव्यवहारवान्भवतीति भावः पुनः तदा प्रकटितवासनामयार्थः ऐन्द्रजालिकवत् अभिव्यक्तीकृतमनः परिणामरूपमिथ्यादेहेन्द्रियविषयार्थः पुनः चिद्धातुः चिद्रूपधातुः नतु द्रव्यादिरूपधात्वन्तरम् ॥ ४३ ॥

जागरे विविच्यात्मानं दर्शयति, बाह्येति-

बाह्यार्थान्करणगणेन तं च बुध्या बुद्धिं यः प्रथयति सन्ततं स्वभासा । आत्मा साधनाधि-

गतः पराग्भिरोभिर्विज्ञेयस्तनु-
भवनान्तरप्रदीपः ॥ ४४ ॥

असौ आत्मा विज्ञेयः असौ कः यः करणगणेन इन्द्रियसमूहेन वाह्यार्थान् वहिर्भवविषयान् प्रथयति प्रकाशयति च पुनः तम् करणगणम् बुद्ध्या अन्तःकरणेन प्रथयति बुद्धिम् स्वभासस्वरूपचैतन्येन सन्ततम् निरन्तरम् प्रथयति पुनः पराग्भिः स्वाधिष्ठानचैतन्यात् परमन्यविषयं गच्छद्भिः एभिः वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियः अनधिगतः न गृहीतः अत्र पराग्भिरिति हेतुः पुनः तनुभवनान्तरप्रदीपः शरीरगृहमध्यस्थदीपः साक्षीति यावत् ॥४४॥

चिद्रूपत्वमुक्त्वानन्दरूपत्वमाह, प्रेयानिति—

प्रेयान्यः सदनधनात्मज-
प्रियादेर्यस्सम्णा प्रियमिति म-

**न्यते पराचः । पारार्थ्यावधि-
रवधीरितैतरार्थ्यौ विज्ञेयः स
खलु सुखाब्धिरन्तरात्मा ॥४५॥**

सः अन्तरात्मा अहमहमिति सदाप्रसिद्धः सर्वाभ्यन्तरः सर्वाधिष्ठानम् आत्मा खलु निश्चयेन सुखाब्धिः सुखसमुद्रः अपरिच्छिन्नसुखरूपः विज्ञेयः अथात्र हेतवः सोन्तरात्मा कीदृशः कः यः सदनधनात्मजाप्रियादेः प्रेयान् गृहधनपुत्रभार्यादेरपि अतिशयेन प्रियः यतस्तैरात्मानं रक्षति पुनः यत्प्रेम्णा आत्मप्रीतिहेतुना पराचः आत्मान्यत्वं प्राप्तान् पदार्थान्देहादीन् प्रियम् इति मन्यते प्रियत्वेन जानाति स्वप्रतिकूलेषु द्वेषदर्शनादखिलेष्वितिभावः पुनः पारार्थ्यावधिः किंचित्कस्याप्यर्थं किंचित्कस्याप्यर्थमिति सर्वं वस्तु परार्थत्वाक्रान्तम् आत्मार्थं तु सर्वमि-

ष्यते इति परार्थत्वस्यावधिरात्मा अतः अ-
वधीरितैतरार्थ्यः निरस्तपरार्थत्वः आत्मा न
कस्याप्यर्थे इति यावत् ॥ ४५ ॥

असङ्गचिदानन्दस्य कर्तृत्वाद्यध्यासत

इत्याह, शुद्ध इति—

**शुद्धोसावहमिदमित्युपा-
धिधर्मानध्यासादभिमनुते प-
रस्परेण। वृध्द्यादीनिव सलिल-
प्रभेदधर्मान्ब्रह्मेम्बुप्रतिफलिते
मृषैव मोहात् ॥ ४६ ॥**

शुद्धः असौ आत्मा उपाधिधर्मान् देहे-
न्द्रियान्तःकरणानाम् कर्तृत्वादिधर्मान् मृषै-
व स्वस्मिन् अभिमनुते अङ्गीकरोति कस्मात्
मोहात् अज्ञानात् अविवेकात् स्वस्योपाधेश्च

परस्परेण अन्योन्यतादात्म्येन अध्यासात् आरोपात् कान् केव सलिलप्रभेदधर्मान् वृद्ध्यादीन् दीर्घह्रस्वशुद्धास्थिरादिजलभेदानां धर्मान् वृद्धिह्रासस्वच्छत्वचञ्चलत्वादीन् अम्बुप्रातिफलिते जले प्रतिबिम्बिते ब्रध्ने सूर्ये इव ॥ ४६ ॥

अध्यासहेत्वज्ञानं साधयति, अज्ञ इति—

अज्ञोस्मीत्यनुभवनादनाद्यबोधश्चिन्निष्ठश्चिति विषयस्तमो यथेन्दुम् । प्रच्छाद्य स्फुरति चितं चितैव भूयो विक्षिप्य भ्रमयति हन्तदुर्निरूपः ॥ ४७ ॥

अहम् अज्ञः अस्मि इत्यनुभवनात् इत्यनुभवप्रमाणात् सिद्धः चिन्निष्ठः शुद्धचैतन्ये स्थितः चिति विषयः शुद्धचिद्ग्राहकः अ-

नाद्यवोधः अजन्माज्ञानम् चितम् चैतन्यम् प्रच्छाद्य आवृत्य चितैव तेनैव चिता स्फुरति प्रसिध्यति कथम् यथा तमः राहुः इन्दुम् चन्द्रम् प्रच्छाद्य इन्दुनैव स्फुरति तमोरूपो जनैर्दृश्यते भूयः आवरणानन्तरम् पुनः विक्षिप्य मिथ्यैव जगदुद्भाव्य भ्रमयति अहमिदमित्यादिभ्रान्तियुतं चेतनं करोति हन्तेति खेदे स चावोधः दुर्निरूपः चित्यध्यस्तत्वात्स्वप्नवदनिर्वचनीयः ॥ ४७ ॥

स्वसिद्धौ स्वहेतुत्वाद्दृष्टेः सकलाध्यासहेत्व-
ज्ञानाध्यासे हेत्वन्तरासिद्धेश्चनाज्ञान-
सिद्धिरित्यत आह, चिद्भाने इति—

चिद्भाने चितिरिव याभि-
देव भेदे निर्वाहे निजपरयोः
स्वतः समर्था । सम्भाव्येतर-

**घटनापटीयसी सा सम्मोहं ज-
नयति विभ्रमेण माया ॥ ४८ ॥**

चिद्भाने चितिः इव सर्वभासिका चितिः यथा चिद्रूपस्वभासे समर्था अनपेक्षितभासकान्तरा भेदे भिदा इव यथाच घटपटादौ भिन्नव्यवहारहेतुर्भिदा घटपटादिभेदे स्वस्मिन्नपि परस्परभिन्नव्यवहारे समर्था अनपेक्षितभेदान्तरा तद्वत् या माया आविद्या अज्ञानम् निजपरयोः स्वस्वकार्ययोः निर्वाहे अध्यासादिसाधने स्वतः समर्था न हेत्वन्तरसापेक्षा सा माया विभ्रमेण विलासेन सम्मोहम् जीवत्वादिमहाभ्रान्तिम् जनयति प्रकटयति सा माया कीदृशी सम्भाव्येतरस्य असम्भाव्यस्य घटनायाम् सम्भावने पटीयसी अतिसमर्था ॥ ४८ ॥

अध्यासलक्षणमध्यासभेदं च दर्शयति, अध्यास इति—

अध्यासोनाधिगतवस्तुनि ह्य-
तस्मिँस्तद्बुद्धिः स्फुटमनुभू-
यते प्रतीचि । अज्ञोहं गलित-
बलो नरो दरिद्रो जीवेयुर्मम
तनयाः कथं वर्तेति ॥४९॥

हिः प्रसिद्धौ अनाधिगतवस्तुनि सामान्यतो
भासमानेपि विशेषतो न भासमाने पदार्थे
अतस्मिन् आरोप्यभिन्ने तद्बुद्धिः आरो-
प्यबुद्धिः अध्यासः स चाध्यासः प्रतीचि
प्रत्यगात्मनि अहमहमिति भासमाने साक्षि-
णि स्फुटम् अनुभूयते साक्षात्प्रतीयते अहम्
अज्ञः अहम् गलितबलः क्षीणबलः अहम्
नरः मनुष्यः अहम् दरिद्रः धनहीनः इति
वर्तेति खेदे मम तनयाः पुत्राः कथम् जीवे-
युः जीविष्यन्ति इति च अहन्ता ममताभे-

देन द्विविधोऽयमध्यासः प्रतीचि अवान्तर-
भेदास्तु बहव इति भावः ॥ ४९ ॥

आत्मन्यनात्मधर्माणामध्यासमनात्म-
न्यात्मधर्माणां तादात्म्यसंसर्गा-
ध्यासं दर्शयति, शुद्ध इति—

शुद्धो हृष्टः स्थिरोहं बुध
इति च तनावात्मधर्मान्युवाहं
स्थूलो गौरोभिरूपः पटुरिति
च निजे देहधर्मान्निममीते ।
अन्योन्याध्यस्तसत्यानृतव-
लितवपुर्लोहपिण्डप्रविष्टो वह्निः
कूटाभिघातानिव विविधभ-
वानर्थजातं प्रपन्नः ॥५०॥

तनौ शरीरे अहम् शुद्धः निर्दोषः हृष्टः

सुखी स्थिरः बुधः चेतनः इति एवम् आ-
त्मधर्मान् शुद्धत्वादीन् मिमीते अध्यस्यति
तथा निजे स्वात्मानि अहम् युवा स्थूलः गौरः
अभिरूपः सुरूपः पटुः शीघ्रकारी इति ए-
वम् देहधर्मान् युवत्वादीन् मिमीते एवं प-
रस्परतादात्म्येन अन्योन्यस्मिन् अध्यस्ता-
भ्यां सत्यानृताभ्याम् वलितवपुः मिश्रितस्व-
रूपः जीवः विविधभवानर्थजातम् नानावि-
धसंसारानर्थसमूहम् प्रपन्नः प्राप्तः कः का-
निव लोहपिण्डप्रविष्टः वह्निः लोहपिण्डेन
तादात्म्यं प्राप्तोऽग्निः कूटाभिघातान् कूटे लो-
हपिण्डे लोहान्तरेण येऽभिघातास्ताडनानि
तान् इव अविवेकाद्यथा तत्र ताडित इव
भवति वह्निस्तथा देहेऽनर्थं प्राप्त इव जीव
इति भावः ॥ ५० ॥

रूपवत्यारोप्य सदृशे एवाधिष्ठानेऽध्या-
सदर्शनान्नात्मन्यध्याससम्भव
इत्यत आह, दृष्ट इति—

दृष्टः प्रत्यक्पराचोर्विषयि-
विषययोर्भास्तमोवद्विरोधेप्य-
ध्यासोहं ममेति स्फुटमिति
सुधियां नास्त्यसम्भावनात्र ।
स्वप्नादौ गत्यभावाद्गगनमलि-
निमाध्यासदृष्टेर्बुधानां पश्वा-
दीनां च साम्याद्व्यवहृतिरखि-
लाध्यासमूलेति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

भास्तमोवत् प्रकाशान्धकारयोरिव विरो-
धेपि विषयिविषययोः ज्ञानज्ञेययोः प्रत्य-
क्पराचोः सर्वान्तरात्मतद्बाह्याखिलपदार्थयोः
क्रमेण अहं मम इत्यध्यासः स्फुटं यथास्या-
त्तथा सर्वैः दृष्टः अनुभूतः इति हेतोः विरो-
धमानसादृश्याभानस्थलेपि अत्र उक्तेस्मि-

न्नध्यासे सुधियाम् विदुषाम् असंभावना ना-
स्ति गत्यभावात् अगत्या स्वप्नादौ आदि-
शब्दात् स्फटिकलौहित्यस्थले विसदृशे ए-
वात्मनि स्फटिके च स्वाप्नलौहित्याध्यासः त-
था नीरूपेपि गगने मालिन्याध्यासदर्शनाच्च
तथाच प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारे बुधानाम्
शास्त्रिणाम् पश्वादीनां च साम्यात् तुल्यत्वा-
त् अखिला लौकिकी वैदिकी सर्वा व्यवहृतिः
व्यवहारः अध्यासमूला अध्यासादेव इति
सिद्धम् ॥ ५१ ॥

अध्यासकृतानर्थं वैराग्याय दर्शयति,
सार्द्धद्वाभ्याम्—

**धर्माद्देवत्वमेति व्रजति पु-
नरधः पातकैः स्थावरादीन्दे-
हान्प्राप्य प्रणश्यन्कचिदपि
लभते मानुषत्वं च ताभ्याम् ।**

कर्मज्ञानोभयेन व्रजति वि-
धिपदं मुच्यते कोऽपि तस्मिन्
रागी प्रत्येति भूयो जनिमिति
विषमं बंभ्रमीतीहलोकः॥५२॥

लोकः जनः धर्मात् विहितानुष्ठानजपु-
ण्यात् देवत्वम् एति देवो भवति पुनः पा-
तकैः विहिताकरणनिषिद्धकरणजपापैः अधः
नरकम् व्रजति ततः शेषपातकैः नीचा-
न् स्थावरादीन् देहान् प्राप्य बहुशः प्र-
णश्यन् विनश्यन् दैवात्फलाय सहोद्यताभ्या-
म् ताभ्याम् निजधर्मपातकाभ्याम् क्वचिदपि
कदाचिदपि मानुषत्वम् मनुष्यशरीरम् च
लभते कर्मज्ञानोभयेन कर्मोपासनाभ्याम् वि-
धिपदम् हिरण्यगर्भस्थानम् सत्यलोकम् व्र-
जति तस्मिन् विधिपदे कोऽपि विरक्तः मुच्य-

ते ब्रह्मणा सह मुक्तो भवति रागी भोगेच्छुः भूयः पुनः पुनः जनिम् जन्म प्रत्येति ब्रह्मलोकादागत्य प्राप्नोति इति इत्थं विषमम् बहुदुःखं यथास्यात्तथा इह संसारे लोकः जनः बंभ्रमीती पुनः पुनर्भ्रमत्येव क्षणमात्रमपि न विश्राम्यतीति भावः ॥ ५२ ॥

दुःखं स्वर्गासपाते बहुविधनरके गर्भवासेतिदुःखं निःस्वातन्त्र्याशनायग्रहगदरुदितैःशैशवे दुःखमेव । तारुण्ये ऽमर्षलोभव्यसनपरिभवोद्वेगदारिद्र्यदुःखं वार्द्धक्ये शोकमोहेन्द्रियविलयगदैर्दुःखमन्तेतिदुःखम् ॥ ५३ ॥

स्वर्गात् उपरितनलोकात् प्रपाते पतनसमये दुःखम् तत्रत्यभोगावियोगजम् ततः बहुविधनरके नरकान्यूने गर्भवासे अतिदुःखम् ततः शैशवे बाल्ये निःस्वातन्त्र्याऽशनायग्रहगदरुदितैः मशकमात्रनिवारणेपि स्वाधीनताया अभावेन भोजनेच्छया बालग्रहेण रोगेण रोदनेन दुःखमेव ततः तारुण्ये युवत्वे अमर्षलोभव्यसनपरिभवोद्वेगदारिद्र्यदुःखम् क्रोधः धने रागाधिक्यम् स्त्र्यादिष्वासक्तिः शत्र्वादिभिस्तिरस्कारः चोराद्युपद्रवे व्यग्रतां दैवाद्धनाभावे दरिद्रतैव दुःखम् ततः वार्द्धक्ये वृद्धभावेपि दुःखम् कैः शोकमोहेन्द्रियाविलयगदैः इष्टवियोगादन्तर्दाहेन अविवेकेन इन्द्रियनाशेन रोगेण च ततः अन्ते मरणे तु अतिदुःखम् निपीडनेन व्यापीक्षुरसस्येव सर्वतः प्राणानां निष्क्रमणेधिकदुःखम् ॥५३॥

इत्थं यः कर्मबद्धो भ्रमति

परवशः प्राणभृज्जन्मसङ्घैर्दुः-
खस्यान्तं न वेत्ति स्मरति न
च जनिव्रातमज्ञानयोगात् ।
तं सर्वानर्थमूलप्रशमनविधिना
स्वात्मराज्येऽभिषेक्तुं तात्पर्येण
प्रवृत्ताः श्रुतिशिखरगिरः सूत्र-
भाष्यादयश्च ॥ ५४ ॥

यः प्राणभृत् जीवः अज्ञानयोगात् अनाद्य-
ज्ञानसम्बन्धात् कर्मबद्धः कर्मबन्धनयुतः पर-
वशः शरीराधीनः सन् इत्थन् उक्तप्रकारेण
जन्मसङ्घैः जन्मसमूहैः भ्रमति तथा एत-
द्दुःखस्य अन्तम् न वेत्ति न जानाति च पुनः
जनिव्रातम् अतीतजन्मसमूहम् न स्मरति
अग्रिमग्रन्थप्रवृत्तिहेतुं दर्शयति उत्तरार्द्धेन
श्रुतिशिखरगिरः वेदान्तवाक्यानि सूत्रभा-

ष्यादयश्च शारीरकसूत्रतद्भाष्यादिग्रन्थाश्च तम् प्राणभृतम् स्वात्मराज्ये शुद्धनिजात्मरूपपरमानन्दे अभिषेक्तुम् स्थिरीकर्तुम् तात्पर्येण प्रवृत्ताः न तु साक्षात् केन सर्वानर्थमूलप्रशमनविधिना अज्ञाननिवर्तकशुद्धात्माकारबोधोत्पादनेन ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्स्वाराज्यसिद्धौ प्रथमं प्रकरणम् ।

अथ स्वाराज्यसिद्धेर्द्वितीयं प्रकरणम् ।

सकलानर्थनिवृत्तिपूर्वकनिर्विशेषपरमानन्दे श्रुतितात्पर्यमुद्घाटयितुमध्यारोपप्रकरणानन्तरमपवादप्रकरणं चिकीर्षुः प्रकरणद्वयतात्पर्यस्य निर्विशेषविषयत्वेपि भ्रान्तबोधनाय प्रवृत्तस्तद्दृष्टिसिद्धपदार्थतत्संबन्धादिभेदमादाय लक्ष्यलक्षणभावं प्रकरणद्वयासिद्धपदार्थयोरादौ दर्शयति हेतुत्वमिति ॥

हेतुत्वं लक्षणं यद्गदितमिदमुपादानकर्तृत्वरूपं ताटस्थ्यादास्पदं स्वं गमयति परमं ब्रह्म शाखेव चन्द्रम् । एवं लक्ष्यं चसच्चित्सुखवपुरखिलद्वैतहीनं

सुसूक्ष्मं सत्यज्ञानादिमन्त्रो-
दितमखिलमनोवागतीतं गु-
हास्थम् ॥ १ ॥

उपादानकर्तृत्वरूपम् उपादानत्वनिमित्त-
त्वरूपम् अभिन्ननिमित्तोपादानरूपमितियाव-
त् हेतुत्वम् जगज्जन्मादिकारणत्वम् यत्
लक्षणम् गदितम् पञ्चदशपद्ये कथितम तत्
इदम् लक्षणम् स्वम आस्पदम् निजाधिष्ठा-
नम् परमं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म गमयति लक्षय-
ति कस्मात् ताटस्थ्यात् तटस्थत्वात् साक्षा-
त्संवन्धाभावेप्यध्यस्तत्वेन समीपे इव स्थि-
तत्वात् नद्यसंवद्धेनापि तत्तटस्थेन वृक्षादि-
ना लक्षयति नदीं नदीं यियासुं जनं जनो
यथा तथात्रापीति भावः कं केव चन्द्रम्
शाखा इव कल्पितचन्द्रसामीप्येन शाखाया
लोके चन्द्रलक्षकत्वं प्रसिद्धम् लक्ष्यं च ल-

क्ष्यमपि एवम् लक्षणमिवकल्पित संबन्धेनैव अत्र हेतुः कीदृशम् सच्चित्सुखवपुः सच्चिदानन्दरूपम् पुनः अखिलद्वैतहीनम् सर्वद्वैतसंबन्धशून्यम् पुनः सुसूक्ष्मम् यतो नाधिकं किंचित्सूक्ष्मम् पुनः सत्यज्ञानादिमन्त्रोदितम् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तम् पुनः अखिलमनोवागतीतम् वागाद्यविषयम् पुनः गुहास्थम् अधिष्ठानतयापञ्चकोशरूपावरकस्थम् ॥ १ ॥

लक्ष्यस्याद्वैतत्वायाह, कूटस्थमिति—

कूटस्थं ब्रह्म विश्वं जनयति न विना मायया सा च मिथ्या तस्मिन्च्छब्दप्रसिद्धेः परसमधिगमात्तन्निवृत्तिश्रुतेश्च। सैवाविद्या मृषार्था अपि सम-

धिगताः कार्यदक्षाः प्रपञ्चस्त-
स्मान्मायूरपिच्छच्छविरिव ग-
हनो ब्रह्म संविद्विवर्तः ॥ २ ॥

कूटस्थम् लोहताड़नाधारलोहपिण्डवन्निवि-
कारतया स्थितम् ब्रह्म विश्वम् जगत् जन-
यति परन्तु मायया विना न किन्तु माययैव
अन्यथा कूटस्थत्वासिद्धेः सा च माया तु
मिथ्या कुतः तस्मिन् शब्दप्रसिद्धेः लोके न-
टप्रदर्शितमिथ्यार्थे मायाशब्दस्य प्रसिद्धेः च
पुनः परसमधिगमात् ब्रह्मज्ञानात् तन्निवृ-
त्तिश्रुतेः माया या निवृत्तिश्रवणात् सैवाविद्या
माया एव अविद्या एतेन ज्ञानाज्ञानविरोधेप्य-
विरोधिमायानिवृत्तिः कथं ज्ञानेनेति चोद्योनि-
रस्तःमृषार्थाः अपि असुरादिमायानिर्मित-
जीवादिपदार्था अपि कार्यदक्षाःस्वोचितयु-
द्धादिसमर्थाः समधिगताः पुराणादौ प्रसि-